

KITEKINTŐ

Nettl, John Peter

Az állam, mint fogalmi változó*

Az állam fogalma nemigen divatos a társadalomtudományokban manapság. Ám szelleme továbbra is itt kísért, jórészt azért, mert a kutatás hangsúlyainak és érdeklődésének minden változása ellenére létezik, és a fogalmak semmilyen átszerveződése sem fogja felszámolni. Jelen tanulmány olyan fogalmi megközelítést dolgoz ki, amely nem tesz erőszakot a történeti vagy tapasztalati tényeken, ugyanakkor lehetővé teszi az állam fogalmának beépítését a társadalomtudományok legfontosabb mai érdeklődési területei és analitikus eszközei közé. Reményeink szerint ez a megközelítés nemcsak egy megfelelő fogalom kidolgozásához, hanem egy tényleges és fontos probléma megközelítéséhez is hozzájárulhat. Mivel a tanulmány tárgya potenciálisan óriási, csak vázlatos áttekintésre vállalkozhatunk.

I.

A társadalomtudósok egy olyan elemzési keretet állítottak fel, amelyben az állam a struktúrák egyik lehetséges konkretizációja, a társadalmi kötelek egy politikai dimenziója vagy rendszere – de nem az egyetlen.¹ A rendszerelemzés, legyen az szociológiai (strukturális-funkcionalizmus), politikatudományi (input-output) vagy kibernetikai beállítottságú (önirányító információs és ellenőrző rendszerek), nyitva hagyja azon célirányos, átalakító vagy szabályozó struktúrák empirikus meghatározásának kérdését, amelyeknek egyik fontos eleme a hagyományos államközösség. A hagyományosabb, hatalmon, kényszeren, erőn, az értékek tekintélyelvű elosztásán vagy az erőszak alkalmazásán alapuló megközelítés még mindig hajlamos a központi „állami területekre” összpontosítani, de manapság keveri ezeket a területeket az azonosítást magával az állammal.² Mindez mára már olyan közismert elgondolás, amelyet a szakma oly mértékben – talán túlságosan is – magáévá tett, hogy semmi szükség részletesen kifejtenünk az állam, illetve a politika és társadalom közötti határok elmosódását.³

* Forrás: J. P. Nettl: The State as Conceptual Variable. *World Politics*, 1968, 20, 559–592.

Két tényezőt kell röviden megemlítenünk, amelyek hozzájárulnak ehhez a változáshoz. Az egyik, hogy manapság a szuverenitás kérdése menthetetlennek tűnik a társadalomtudósok számára. Több mint harminc évvel ezelőtt Frederick Watkins a szuverenitást a politikatudomány érdeklődési területének peremére száműzte mondván, hogy a szuverenitást „határfogalomnak” kell tekinteni, egy ideáltipikus helyzetnek, amelyet különböző módokon kell pontosítani. Ő az autonómiával, egy újabb határfogalommal pontosította, amely alkalmazható mind az államra, mind az államon belüli vagy állam alatti társulásokra, és mint ilyen lerombolta a szuverenitás mint egyedi politikai tényező értékét.⁴ Azóta kevés szó esik a szuverenitásról, leszámítva a történelmi és filozófiai (valamint természetesen a jogi) fejtegetéseket.⁵

A másik tényező az, hogy empirikusan egyre nehezebb az állam fogalmát abban a történelmi fogalmi keretben használni, amellyel fejlődését a leginkább összekapcsolták: a nemzetállam fogalmi keretei között.⁶ A harmadik világ megjelenésének a modern társadalomtudományi gondolkodásban az volt az első közvetlen következménye (vagy annak kellett volna lennie), hogy elszakította az állam és nemzet közötti köteléket. A korábbi furcsa kivételek (Svájc, a Szovjetunió, általában a birodalmak és így tovább) mára szinte a nemzeti államok mintáivá váltak. A központi kormányokhoz címzett cselekvésre való felhívások a „fejlődés” érdekében (az időjel használata mentse fel a szó pontosítása, meghatározása vagy éppen vállalása alól) általában az állam szükségességét hangsúlyozták nemzeti keretek között.⁷ Érdeemes azonban felhívni a figyelmet arra, hogy az „állam” szó használata a fejlődő országok esetében bizonyos értelemben a fogalmi alulfejlettség egy formáját képezi a társadalomtudományokban; ahelyett, hogy felmentenék ezeket az országokat az alól a hajlam alól, hogy az „állam” fogalmát funkcionálisan jobban meghatározott vagy behatárolt struktúrákra, mint például polgári vagy katonai bürokráciákra, illetve politikai pártokra bontsák le, a szakirodalom az állam fogalmát „hagyományos” értelemben használja, mert még nem vette rá magát az új terminológia használatára.⁸

II.

Ezek a fejlemények vagy változások azonban nem egyszerű divatkérdések, sem a kevésbé jótól a jobb felé tartó fejlődés jelei, noha tartalmazhatják a divat vagy az általános fejlődés elemeit. A fogalmi változások ideológiailag és földrajzilag meghatározottak. Az állam fogalmának visszaszorulása időben egybeesik azzal a változással, és egyértelműen funkcionális eleme annak, hogy az elmúlt harminc évben a társadalomtudományok súlypontja áthelyeződött az Egyesült Államokba, és a folyamat az utóbbi tizen-

öt évben fel is gyorsult. Az amerikai társadalomtudományok viszonylagos „államnélkülisége” egybeesik az Egyesült Államok viszonylagos állam nélküliségével, és azzal a hosszú időszakkal, amelyben a Tocqueville által jó érzékkel megjósolt egyenlőségelvű és pluralisztikus civil társadalom egy hatalmas földrészen intézményesült. Lipsetet vagy Mitchellt olvasva beláthatjuk, hogy az amerikai társadalmi–politikai önvizsgálatban egyszerűen nem jut hely az állam semmilyen használható fogalmának.⁹ Ám ez csak egy olyan problémára világít rá, amely jóval régebbi, noha a társadalomtudományok szakszerűségének hiánya és kényelmesen töredezett világképe miatt sokáig lappangott. Így a politika és a társadalomelmélet angol hagyománya, amely végső soron jelentős hozzájárulásokat tud felmutatni az elmúlt harminc évben, jól megvolt az állam bármilyen saját elmélete nélkül Harold Laski vagy talán MacÍver harminc vagy negyven évvel ezelőtti fellépéséig – leszámítva az anarchista vagy neohegeliánus kontinentális európai eszmék marginális befolyását.¹⁰ Ennek természetesen az az oka, hogy Anglia par excellence állam nélküli társadalom. „Jórészt ezekből a sajátosságokból adódik, hogy az angol királyság – ’az angol államról’ nem is mernénk beszélni – a modern korban is az európai normától eltérő úton járt.”¹¹

Ez az eszmefuttatás azt sugallja, hogy az állam fogalma a társadalomtudományok egyik változója, és úgy is kezelendő, mint a társadalomtudományok tárgyát képező változó tapasztalati valóság leképeződése. Amennyiben a társadalomtudomány tudományos redukcionizmusra törekszik, és megpróbálja elválasztani a másodlagos vagy esetleges tényezőket a követelményektől, alapoktól és állandóktól, az állam fogalma veszélybe kerül. Ám ha a fogalmat működő változóvá tudjuk tenni, amely a társadalmak közötti jelentős különbségekre és diszkontinuitásokra mutat rá, és szisztematikus minőségi vagy akár mennyiségi összevetéseket tesz lehetővé, akkor talán érdemes újra elővenni. Ám ezelőtt meg kell oldanunk néhány problémát.

Mi az állam egy szigorú összehasonlító elemzés számára?

1. Az állam elsősorban egy közösség, amelyben egy sor funkció és struktúra összegződik, ezek alkalmazhatóságának kiterjeszthetősége végett. Ez a meghatározás a fogalmat egy szintre helyezi a nemzettel, területtel vagy jogi szuverenitással. Az állam és a szuverenitás összekapcsolásának nehézsége nem annyira abból adódik, hogy a kapcsolat szociopolitikai értelemben nem áll fenn, hanem inkább abból, hogy nem elégséges, mivel túl szűkítő, mert eltekint a területi és társadalmi dimenzióktól, és egyben túl tág, mert nem hozza a fogalmat arra a szintre, amelyen összekapcsolható lenne más releváns fogalmakkal. A szuverén állam fogalma kizárólag az állam fölérendelt státusára összpontosít az alsóbbrendű társulásokhoz képest, és így megnehezíti az összevetést más összevonó fogalmakkal, például a nemzettel, társadalommal vagy területtel.¹² A meghatározás általánosító

és elszemélytelenítő elemét a leginkább annak belátásával lehet megragadni, hogy „az állam én vagyok” kijelentés fontossága az azonosítás sajátosságában és furcsaságában rejlik, nem az aforizma közhelyszerűségében. Ahhoz, hogy az állam fogalma bármi jelentőséggel bírjon, és ne pusztán a kormányzat szedett-vedett szinonimája legyen, el kell választani a személyes hatalomtól, sőt *szembe kell állítani* azzal – nem jogi, hanem politikai értelemben. A náci ügyvéd híres kijelentésének, miszerint „a szuverén az, aki megállapítja és megoldja a szükséghelyzetet”, nem az a lényege, amit egyes demokratikus magyarázók állítanak, hogy a kijelentés destruktív a törvényre nézve; hanem az, hogy megfosztja az államnak mint a hatalom *intézményesítésének* a fogalmát bármiféle hasznosságtól.¹³

Ez nyilván egy általános meghatározás, amely nem lokalizálja az állam sajátos funkcióit vagy struktúráit. Amint az később ki fog derülni, azért nem teszünk kísérletet a funkciók lokalizálása általi meghatározásra, mert ezek tulajdonképpen a változó összetevőkhöz tartoznak. Az állam általános fogalmi azonosítása a törvénnyel, bürokráciával vagy kormányzattal pusztán az állam egy mesterséges (és jelentős mértékben körkörösén meghatározott) fogalmát vezetné be ismét, olyan struktúrák csoportosításával, amelyeket jobb külön kezelni, és amelyek bizonyos empirikus helyzetekben részei az államnak, de más helyzetekben nem azok, hanem egyesek közülük – vagy valamennyien – az állam bármilyen fogalma vagy jelensége nélkül léteznek. Mi több, amint az látni fogjuk, bizonyos helyzetekben helyettesíthetik az államot.

2. Másodsorban, és összegző jellegéből adódóan, az állam a nemzetközi kapcsolatok területének egysége. Amint arra Hobbes ezelőtt háromszáz évvel rámutatott, lényegi különbség van egy szuverén hatalom hatáskörébe tartozó civil társadalom (az a terület, noha nem az a *helyzet*, amit ma társadalomnak vagy társadalmi rendszernek neveznénk), és a nemzetközi aréna között, ami egy természeti állapot, sokszor rendszertelen összeütközésekkel és összejátszásokkal. Itt az állam az alapvető, tovább nem bontható egység, amelynek a társadalomban az egyén a megfelelője. Manapság divatosabb az ebben a szerepben megjelenőket „nemzeti szereplőknek” nevezni, mint államnak, de ez csak azt a célt szolgálja, hogy feszültségteljes kontrasztot teremtsen a nemzetközi és nemzetek fölötti egységekkel, amelyeket az elemzések egy rendezettebb nemzetközi rendszer részeként megszületni látnak – azaz inkább az analitikus kényelem, mint az állam visszaszorulásának megnyilvánulása.¹⁴

Ebben a nemzetközi kontextusban az állam fogalma, amellett, hogy egy egységet jelent, az erőforrások mozgósításának szinte kizárólagos és elfogadott helyét is megteremti. Bármilyen lenne is az állam belülről nézve (ami ennek a tanulmánynak a tárgya), a „nemzetközi kapcsolatok” terén kevés kihívás érte szuverenitását és *autonómiáját* az elmúlt években. Mára talán

megszaporodtak az állam fogalmilag abszolút szuverenitását és autonómiáját érintő normatív, kollektív-integratív, pluralista-integratív megszorítások, és ezeket az alábbiakban röviden érinteni fogjuk.¹⁵ Ám minket most az állam belső, társadalmi aspektusai érdekelnek, nem a nemzetközi; nemzetközi szinten a társadalmat szinte minden értelemben az állam képviseli, és a nemzetközi kapcsolatokat érintő belügyek állami előjogok (beleértve a nemzetek fölötti megegyezésekkel keletkező, szuverenitást korlátozó normák értelmezését). Röviden szólva: az állam a belső és a külső társadalmi cselekvések közötti kapu őrzője.

Ennek megfelelően nem kívánjuk itt az állam meghatározásának ezt az aspektusát elemezni. Egy rövid megjegyzést azonban érdemes tennünk. Tény, hogy a nemzetközi funkció invariáns; a társadalmon belül gyenge „államisággal” rendelkező országoknak ennek megfelelően sajátos szabályozásokról kell gondoskodniuk (például a Brit Külügyminisztérium különleges státusa más bürokratikus kormányzati szervezetekhez képest, az állam- és pártközi kapcsolatok furcsa kettőssége és konfliktusa a kommunista államok között, vagy a külkapcsolatok különleges státusa a szövetségi társadalmakban, mint az Egyesült Államokban és Svájcban, ahol elsősorban ezek alapján követelhet magának államiságot a szövetségi kormány.) A társadalmon belüli és a társadalmon kívüli ellenőrzés és cselekvés ezen különbségei kevésbé szembetűnőek az erős állami hagyományokkal rendelkező országokban, például Franciaországban és Németországban. Így bármi eltérést találjon is ez az elemzés az államiság fokában, ez nem érinti az állam tulajdonképpen társadalmon kívüli vagy nemzetközi szerepét még az olyan országokban sem, mint Nagy-Britannia és az Egyesült Államok, ahol az államiság igen gyenge. Bármi okunk legyen is arra, hogy inkább a brit kormányról beszéljünk, mint a brit államról, a nemzetközi aréna (vagy rendszer) felől nézve ez nem érinti Nagy-Britanniát mint államot (vagy nemzeti szereplőt). Hobbeshoz visszatérve azonban, az egyik szempont aligha befolyásolja a másikat: az államot mint társadalmon belüli fogalmi változót nem érinti az állam mint társadalmon kívüli állandó elismerése.

3. Harmadsorban az állam egyszerre autonóm közösség és az általánosítás magas társadalmi szintjét képviselő összegző fogalom. Ilyen értelemben a társadalom sajátos *szektora* vagy arénája.¹⁶ Az autonómia-tényező több szempontból is fontos. Egyrészt valójában a szuverenitás egyik korlátjára helyezi a hangsúlyt; minden társulás az autonómia maximalizálására törekszik, és ha elfogadjuk a társadalom pluralista felfogását, az állam nagyobb autonómiája más társulásokkal vagy közösségekkel szemben empirikus kérdéssé válik minden egyedi esetben (nem beszélve a nemzetközi szervezetek és a politikai egyesülést célzó nyomásgyakorlások támadásairól a külső autonómia ellen.)¹⁷ Az állam autonómiáját tükrözik továbbá

az elsőbbség és kizárólagosság területei minden olyan társadalomban, amely jól interiorizált állam-fogalommal rendelkezik. Ez a különböző szférák éles elválását eredményezheti: a magán- és állami oktatás, a magán- és közkezben levő ipar, az út- és vasútépítő programok vagy az egymással versenyző telefontársaságok elválását (mint Olaszországban.) Végül az autonómia fogalma releváns a strukturális vagy szerepspecifikusság hangsúlyozásának szempontjából is. Ez egyszerűen azt jelenti, hogy egy viszonylag autonóm állam hajlamos szaporítani sajátos intézményeit a társadalmon belüli elsőbbségből adódó funkcionális feladatok megfelelő ellátására és különböző belső, saját autonóm szféráján belüli funkcionális igények újratermelésére – ilyenek a közigazgatási bíróságok, a koordinációs irodák, a köztisztviselői bizottságok stb. A szerepek szintjén az állam autonómiáját az állami tisztségviselő szereppel való azonosulás elsődlegességét jelenti; csak ezen a szerepskálán belül alakulnak ki további, sajátosabb szerepek.

4. Negyedszer, az állam elsősorban szociokulturális jelenség. Ez abból következik, hogy a fogalom nem kizárólag sajátos intézményeivel társítható, és hogy a hangsúly az autonómiáján van. Az empirikus bizonyítékok is határozottan ezt sugallják. Például amit Friedrich némileg dagályosan általános szabállyá duzzasztott – „A politikai dialektikája olyan, hogy az állam a nemzet felemelkedésén munkálkodik, ezen kell munkálkodnia, és tételeznie kell potenciális létrejöttét” – tulajdonképpen csak Európára alkalmazható, és Európának is csak egy behatárolt kontinentális szeletére.¹⁸ A nemzeteket bizonyára a közös tapasztalatok szervezett terjesztése hozza létre, és ezt strukturálhatja és erősítheti egy király, vezér, egyház, párt, hadsereg vagy állam – vagy mindezek együtt. Ahhoz, hogy az államot az elsőrendű nemzetépítőnek tekintsük egy adott empirikus helyzetben, szükséges, hogy az állam általános közösségét a résztvevők szubjektív módon interiorizálják, és hogy az objektív módon létezzen. Csak ekkor lehet igaz az idézett állítás, hacsak nem akarunk visszatérni a hajdani, sehova sem vezető meghatározáshoz, ami felelős azért, hogy a társadalomtudományok nemigen akarják az államot fogalmi fegyvertárukban megtartani.

Azt állítjuk tehát, hogy az állam azonosítása a nemzettel – sőt az államnak a társadalmi és politikai élet jelentős tényezőjeként való elismerése – nemcsak egy adott állam tevékenységével és struktúrájával kapcsolatos empirikus problémáktól függ, hanem attól is, hogy létezik-e kulturális hajlandóság az állam fogalmi létének elismerésére. Ezt a hajlandóságot különböző módokon lehet azonosítani. Az egyik módszer történeti: van-e az adott társadalomban történelmi hagyománya az állam létének, elsődlegességének, autonómiájának és szuverenitásának? A másik intellektuális: a társadalom múltbeli vagy kortárs politikai eszméi és elméletei tartalmazzák-e az állam fogalmát, és milyen szerepet szánnak neki? Egy másik meg-

közelítés kulturális: milyen mértékben általánosították az egyének az állam fogalmát és a róla való ismereteiket szemléletükben és cselekedeteikben, és mennyire lényegesek ezek az ismeretek? Ez utóbbi szempont talán a legfontosabb, mert úgy tűnik, ez az egyetlen, amely lehetővé teszi, hogy rendet teremtsünk azoknak a mennyiségileg és minőségileg különböző jelenségeknek a szabályozatlan burjánzásában, amelyet csak az állam túl általános fogalmával tudunk megragadni.

III.

Ezen a ponton kíváncsnak tűnik az államiság változó tulajdonságait tovább pontosítani és rendszerezni, a hagyományok három szintű felosztása szerint, azaz történelmi, szellemi és kulturális szempontból.

A történelmi hagyomány

Az államiságnak a különböző országok történelme során megvalósult formáiban talán az a legszembeszökőbb, hogy az ilyen fejlemények látszólag teljesen szabálytalanok – legalábbis így jelennek meg az állam eddigi elemzéseiben. A történelmileg kialakult államok egyikét sem azonosítják például etnikailag homogén, hosszú ideje egységes, központosított országokkal; ha ez az azonosság fennállna, Angliában az államiság fejlett hagyományait kellene találnunk. Ha vannak bizonyítékaink, azok éppen az ellenkező irányban mutatnak: az államiság legkidolgozottabb megvalósulásaival olyan országokban találkozunk, amelyek Anglia és Franciaország egyesítése után még sokáig nem voltak egységesek. Ezekben az esetekben az állam vagy a domináns földrajzi egység befolyásának az egész későbbi „nemzetállamra” való kiterjesztésével (ilyen volt a porosz államfogalom „átvétele” egész Németországban 1871 után), vagy valóban új, sőt mesterseges képződményként jött létre a viszonylag „állam nélküli” egységek egyesítésével, mint Olaszország. Ezért nehéz az államiság kikristályosodását ebben a kontextusban pontosan összevethető történelmi eseményekből levezetni.

Számottevő bizonyítékaink vannak arra, hogy a frissen egyesült európai nemzetek elkötelezettsége az államiság iránt, de még a több közösségből álló társadalmaké is, mint Belgiumé, részben az Európa irigyelt vezetőitől való szándékos kölcsönzés eredménye volt (valamint természetesen a domináns és „nemzetközileg” európai szakirodalomból való kölcsönzése, amire a következő részben visszatérünk). Kétségtelen, hogy elsősorban Franciaország tizenhetedik század utáni történelme szolgált tudatos vagy tudattalan mintául a nemzeti egységesítő forradalmakat a tizenkilencedik században megélő országok számára, ezért az állam fogalma tűnt a legmegfelelőbbnek az Európa legközpontosítottabb és legöntudatosabb nemzetál-

lamával azonos szintű integráció és nemzeti kohézió megvalósítására.¹⁹ Szinte bizonyosra vehető, hogy az állam mint egység és mint fogalom első modern (vagy csak premodern) tárgyalása Machiavelli Itáliájában született meg. De a történelmi hagyomány tulajdonképpeni kialakulása Franciaországhoz köthető: a francia állam és állam-fogalom az alapvető európai modell, noha az állam eszméjének szellemi hagyományát Németországban dolgozták ki a legpontosabban, a legteljesebben és egyetemes érvénnyel, a tizenkilencedik századtól kezdődően. Jellemző, hogy a franciában a l'État szó az egyetlen, amely nagybetűvel íródik.

Vannak azonban olyan országok is, mint az Egyesült Államok, amelynek történelme az „államiság” egy hasonló elsajátítását valószínűsíthetné, de ahol a fogalom ennek ellenére nem jelent meg, vagy teljesen más jelentést vett fel, amint az látni fogjuk. Valószínűleg semmilyen tulajdonképpeni szövetségi rendszer sem tudja magáévá tenni az állam egy megfelelő fogalmát, mivel itt a fogalom által felölelt funkciók és hatalmak szinte valamennyi meghatározás szerint a regionális egységek szintjén helyezkednek el, és ezért az átfogó fölérendelt szint vagy szuverenitás nem létezik. Az autonómia itt a maga során csak jogilag jelentéssel, szociokulturálisan nem, és állami szférákat határol el egymástól, nem az állami szférát az összes többiétől, mint az államiság magas fokával rendelkező egységes társadalmakban. Ezért úgy tűnik, hogy az államiság történeti megvalósulása különösen az olyan társadalmakban érdekes, amelyeknek objektív hajlamuk lett volna a szövetségi berendezkedésre (Németország és Olaszország), de ahol a központi kormányzat formája jórészt átvétel volt. Friedrich fentebb idézett ki-jelentése az eljövendő nemzeteket megelőlegező, sőt megalapozó államokról tehát az empirikus esetek egy fontos, de behatárolt csoportjára érvényes; ahelyett, hogy az állam történeti szerepét *meghatározó* alkotóelem lenne, az európai történelem egy fontos változó elemére hívja fel a figyelmet. Ez segíthet például megmagyarázni az egyes államok adminisztratív és kulturális elszegényedését a központhoz képest a vilmosi német birodalomban, vagy a német föderalizmus szimulált jellegét a weimari köztársaságban; az életképesebb és érvényesebb szövetségi rendszer 1945-ös bevezetése, és annak igen újszerű módon történt kulturális interiorizációja után az állam történeti német fogalma elvesztődni látszik. Az állam hagyományos fontosságának visszaszorulása Németországban talán épp ennek tudható be. Az „állami attitűdök” intézményesítése és tömörülése, valamint az állami jelenségek iránti érdeklődés egyre inkább a tartományok szintjén jelenik meg, nem a szövetségi kormányén – noha az előbbiek hagyományos „államként” való magyarázatára és elemzésére kevés kísérlet történt. Később látni fogjuk, hogyan változtatta meg ez a helyettesítési folyamat a német politika funkcióját és szerkezetét, illetve a hozzá való intellektuális viszonyulást.²⁰

Az államiság történeti elemzésének és a fogalmilag jelentős állam azonosításának egy másik megközelítése közvetlenül érinti az autonómia problémáját. Amint azt már megmutattuk, az olyan semleges vagy átalakító struktúrák jelenléte, amelyek csak input adatokat alakítanak át végeredménnyé, és bizonyos társadalomtudományok által felállított modelleknek felelnek meg, ellentétes az autonómiával mint szükséges fogalmi összetevővel. Mivel nincs saját értékük vagy normatív összetevőjük, az Easton és Almond által tételezett transzformációs struktúrák csak a legegyszerűbb strukturális-identifikációs értelemben lehetnek autonómak. Ez a probléma különbözik a szuverenitás problémájától: az állam lehet szuverén is és autonóm is, vagy pusztán csak autonóm. Így a német hagyomány mindig hangsúlyozta a szuverenitást, az állam autonómiáját bizonyos értelemben szuverén természetéből vezetve le. Ezzel szemben Olaszországban az autonómia nagyon hangsúlyos, de a szuverenitás történelmileg és empirikusan is kétséges. Bármit is állítson formálisan magáról, az olasz állam bizonyíthatóan nem több a tevékenységek egy bizonyos, másoktól élesen elkülönült szférájánál, amely azonban csak ebben a bizonyos szférában szuverén. Létezik azonban egy harmadik alternatíva is, amikor azok a struktúrák, amelyeket szokásos módon az államhoz tartozóknak tekintünk, meghatározásuk szerint nem autonómak, vagy jóval kevésbé azok, mint más, nem-állami struktúrák. Az Egyesült Államokban például jól fenntartott autonómiájukkal élesen elkülönülnek bizonyos szövetségi intézmények, mint a szövetségi bíróságok, szabályozó testületek és a szövetségi kormányok osztályai; a törvényhozó ágat azonban az autonómia hiánya jellemzi, valamint az, hogy összetételénél fogva nyomásgyakorlások és érdekek tükröződése; ez az, amit „a hatalmon *osztó* különálló intézmények általi kormányzásnak” is neveztek már.²¹ Ezzel a helyzettel párhuzamos, noha nem feltétlenül annak következménye, a hatalmi ágak szétválasztásának elgondolása a központ és a régiók között, illetve a három kormányzati ág között. Ezért az Egyesült Államokban az autonómia tulajdonképpen határai nem az állam és egyéb intézmények között húzódnak, hanem olyan intézményeken belül és között, amelyek máshoz az állam közösségébe tagozódnának be. Jelen nézőpontunkból az intézményi autonómia különböző területeinek bensővé tétele a hatalmi ágak szétválasztásának egyenes következménye. Egy mai szerző a szuverenitás és kormányzat európai és amerikai fejlődését összehasonlítva arra a tömör következtetésre jut, hogy „Amerika a funkciók összeolvadását és a hatalom megosztását élte tovább, míg Európa a funkciók differenciálását és a hatalom központosítását fejlesztette ki.”²² Úgy tűnik tehát, hogy az államiság mint történelmi hagyomány meghatározása empirikusan legalább annyira az autonómia-tényező, mint valamilyen szuverenitás-fogalom függvénye.

Kulcsfontosságú ezenfelül az állam és kormányzat fogalmi különbsége. Ebben az összefüggésben azért beszélünk inkább szövetségi kormányról

mint az Egyesült Államokról (l. lennebb, IV. rész, végrehajtó hatalom), mert a törvényhozó ágat gyakorlatilag leválasztották a kormányzat fogalmáról (l. a „domb” és a washingtoni „belváros” elválasztását), míg egy kielégítő állam-fogalomnak előbbi része kellene, hogy legyen. Ugyanez igaz természetesen Nagy-Britanniára is; tulajdonképpen az „állam” szó használatának értéke Európában jórészt abból adódik, hogy ez az egyetlen fogalom, amely képes egységbe fogni a kormányzatot, bürokráciát és törvényhozást, és így valódi értelmet ad az állam és kormányzat között tett különbségnek.

Korlátozott történelmi értelemben az állam és a kormányzat azonosítása bizonyos szerzők munkáiban helytállónak tűnik, mert bármely más állam-fogalom metafizikus, és így nem bír semmilyen értékkel a konkrét történelmi elemzés számára. De amint azt alább látni fogjuk, amellet, hogy a metafizikus elemekből építkező szellemi hagyomány önmagában is igen fontos, az állam és a kormányzat tisztán empirikus azonosítása is komoly problémákhoz vezet a nyugati társadalom összehasonlító vizsgálatában.²³ A hagyományos törvényhozás problémája és szerepe mindig problémát jelentett az állam fogalmának operacionalizálása szempontjából. Talán nem túlzás azt állítani, hogy az államiság hagyományaival rendelkező országok megpróbálják – többé vagy kevésbé megfelelő módon – beilleszteni a törvényhozást, míg a kormányzattal megelégedők természetesen kizárják belőle. Ez egyértelmű, ha megnézzük a német törvényhozások történelmét 1871 óta, valamint, hogy mekkora nyomás alatt voltak, hogy önmagukat az állam alkotó elemének tekintsék, és milyen mértékben tekintették annak. Ugyanez a probléma Franciaországban is fennállt, legalábbis 1958-ig, noha elmondhatnánk, hogy részben még az Ötödik Köztársaság alkotmánya sem oldotta meg mindmáig a kérdést. Az állam bennfoglaló fogalma Olaszországban is szinte teljesen biztosan magában foglalja a törvényhozást. Angliában természetesen a probléma fel sem tevődik igazán, a választott *képviselők kormánytagokká* való érdekes, fontos és egyedülálló, pártközvetítéssel való átváltozása miatt, amiről a későbbiekben bővebben is szólnunk.

Ezzel kapcsolatban végül érdemes kiemelni a fejlett államfogalom történelmi kialakulásának hatását a disszidens folyamatokra és struktúrákra. Nem véletlen, hogy „rendszerellenes” mozgalmak könnyebben alakultak ki jól fejlett államokkal bíró társadalmakban, noha a disszidens nézetek alapjai legalább annyira voltak vallásiak és szociokulturálisak, mint politikaiak. A rendszerellenes mozgalmak, baloldaliak és jobboldaliak egyaránt, a weimari Németországban, Franciaországban és Olaszországban voltak a legerősebbek, míg Nagy-Britanniában és az Egyesült Államokban kevésbé voltak hatékonyak és szervezettek.²⁴ Az állam fogalma tehát, úgy tűnik, kényelmes és polarizáló elhatárolódás lehetőségét jelenti, kiegészítve az állammal való azonosulás gyakran posztulált hégeli fogalmát, amelyre a

következő fejezetben visszatérünk. A disszidens politikai mozgalmak az államra látszanak összpontosítani mint elégedetlenségük tárgyára, és így az államiság kialakulásának változóságára (*variableness*) szolgálnak közvetett bizonyítékokkal a különböző társadalmakban. A kérdésben bőséges bizonyítékokkal szolgál nemcsak az államtól való elválásra összpontosító és a nemzetbe való betagozódást (sőt maguknak a nemzet kizárólagos képviselét) követelő szélsőjobb és szélsőbal pártok története, de maga Marx is, aki nagy nehézségekbe ütközött az állam fogalmának és saját osztály-érdeklődésének összekapcsolásában. Az az elképzelés, hogy „a modern állam pusztán a burzsoázia közös ügyeit intéző bizottság”, Marx egyik történetileg legkevésbé helytálló általánosítása. Később maga is pontosította: „Minden, az osztályharc előmenetelét jelző forradalom után az államhatalom elnyomó jellege erősen kidomborodik”, elmozdulva ezáltal az állam nagyobb autonómiájának elismerése felé, míg Engels kijelentése, miszerint „az állam feltételezi a tagjai összességétől elválasztott, kényszerítő közhatalmat”, inkább Weber, mint Marxot idézi, vagy bármely modern, az egyediség meghatározására törekvő politikai gondolkodót.²⁵ Mi több, Marx érdeklődése részben elfordult az állam problémájától, miután szellemileg és fizikailag is Európából Angliába költözött, és amikor, *A tőkét* írva, inkább a gazdasági erők és az ebből következő osztályviszonyok „angolosabb” elemzésére összpontosított, mint az állam-uralta Európa ideologikus öntudatának és forradalmainak problémáira.²⁶ Amint az közismert, addig elment, hogy kivonta Angliát és a Egyesült Államokat az állam erőszakos megdöntésének szükségessége alól, pontosan azért, mert nem létezett egy megdöntendő állam, mert a releváns intézmények alapvetően transzformációs természetűek voltak. Amikor Lenin 1917-ben az *Állam és forradalom*-ban ezzel a problémával szembesült, ő a kemény és romboló utat választotta, egyszerűen azért, mert ő maga egy „kemény” állammal szembesült, amelynek autonóm hatalma sokkal valóságosabb és elnyomóbb volt, mint bármely, a hagyományos marxista gondolkodásnak megfelelő, szervezett osztályjellegű „bizottság.”

A szellemi hagyomány

Nem szükséges itt felvázolnunk a különböző eszmetörténeti és politikai eszmetörténeti hagyományokat az államról, amelyekben Németország az elmúlt százötven évben vezető szerepet játszott. Az állam szellemi hagyományának fontosságát a német gondolkodásban jól mutatják az elgondolások szélsőségei, és behatolásuk a társadalmi problémák legindividualisztikusabb megközelítésébe, a pszichoanalízisbe is. Egy Wilhelm Reichről szóló tanulmány, aki a freudi módszerek és meglátások alapján próbált felépíteni egy forradalmi politikai eszmerendszert, abban az általános aforizmában ragadja meg álláspontja egy erős hagyománynak való alárendelő

dését, hogy „egyetlen német sem szabadulhat Hegeltől, [sőt] egy német marxista valószínűleg Marxot mond, de Hegelre gondol.”²⁷ Hegel fontossága ebben az összefüggésben nemcsak abban áll, hogy a jól artikulált és totális államiság hagyományának összefoglalója és atyja, ahol az állam a legkiemelkedőbben fontos fogalom, de abban is, hogy a jogi és politikai szuverenitás hideg fogalmát átalakítja az állammal való kulturális azonosulás, sőt érzelmi kötődés „meleg”, ha nem „forró” fogalmává. Amit Hegel egy idealizált és filozófiai fogalmisággal végzett el, Freud később jóval személyesebb terminusokban tökéletesített. Számára az állam alapvető hatalma a szereteten nyugszik – hipnotikus és erotikus felhangokkal. Az állam a családi gyermek-szülők kapcsolat a társadalmi alattvalók-állam kapcsolattá való átalakulása és kiterjesztése a társadalmi fejlődés során. Hegeltől egyenesen Freudig ugorva a szellemi befolyások olyan hatalmas körét próbáljuk itt rövidre zárni, amelyeket egyáltalán nem lehet közvetlenül Hegelre visszavezetni. A német gondolkodás összeolvadása az állammal, és az államnak a modernitás lényegi szociológiai jelenségeként való megfogalmazódása az olyan történészek munkáiban, mint Treitschke és Meinecke, nem szorul bővebb bizonyításra; Hegelre utalva csak egy olyan elterjedt és uralkodó szellemi hagyományt próbálunk megfogni, amely egyáltalán nem veszi át sajátos fenomenológiáját vagy dialektikus elemzési módszerét.²⁸

Ebben az összefüggésben a szuverenitás és az állam közötti különbség, illetve logikai kapcsolat sajátos aspektusra tesz szert. A szuverenitás fogalmának eszmei megléte, illetve azonosításuk bármely politikai közösség alapvető rendjével, jellemző az egész európai hagyományra, része történeti-szellemi sajátosságainak; a valóság pedig szorosan követi az eszmét. A szuverenitás fogalmából azonban *nem* következik logikusan vagy szükségszerűen az állam fogalma. Míg az európai kontinensen ez az azonosítás a politikai és történelem-filozófusok munkájában bekövetkezett, ugyanez nem történt meg az Egyesült Államokban vagy Angliában. Angliában a szellemi hagyomány a szuverenitást egy sajátos intézménnyel, a koronával, majd a parlamentben székelő koronával azonosította, amely felé demokratikusabb korokban ötévente választások közvetítenek. Így, míg a jogi szuverenitás helye szinte háromszáz éve változatlan, politikailag a választások által hatékonyan intézményesített közvélemény, és mindenekfölött a politikai pártok megjelenése vált kihívójává. Az, hogy az angol történet- és politikatudomány kutatóit és szerzőit máig foglalkoztatja a szuverenitás locusának megállapítása, önmagában is szimptomatikus az állam nélküli társadalomra nézve. A szuverenitás problémáinak fontossága – úgy tűnik – jogi fikciók egész sorát, illetve a jogi és politikai struktúrák elválását eredményezi a gyakorlati kormányzati munkában, amelyeket a szuverenitásnak az állam konkrét struktúráiba való „beolvadása” számol fel, ahol létezik egyáltalán állam. Az Egyesült Államokban a szellemi hagyomány

úgy kezelte a szuverenitást, hogy tagadta annak pusztá létét; a gyakorlatban csak a törvény szuverén, és a szuverenitás funkcióját a legjobban úgy lehet leírni, mint amit a törvény teljesít be és intézményesít. Ismét nyilvánvaló, hogy a szuverenitás megvalósulásainak ez a felszeletelése különböző struktúrákká vagy fogalmakká, amelyeknek csak egyike az állam, egy olyan változóra utal, amelyeknek fontossága társadalmanként nő vagy csökken. Bizonyos értelemben az államiság történeti kialakulása és az állam fogalma iránti szellemi érdeklődés nem esnek szorosan egybe. Vannak társadalmak, ahol az államiságnak jól artikulált szellemi hagyományai léteznek, míg az állam gyenge és egyáltalán nem hatékony; ilyen például Olaszország.

Ezen a ponton válik relevánssá az állam és a nemzet mint történeti meghatározottságú, időben behatárolt és korlátozott jelenség azonosítása. Az első világháborút követő nemzeti törekvések hullámai, amelyek által az eddig a „megmaradt” európai birodalmakba elsüllyedt népek nemzeti egyenlőségre törtek a fejlett francia, brit és német nemzetállamokkal, nem követték Friedrich szabályát, miszerint a meglevő államok nemzetek létrejöttét eredményezik. Ezek a függetlenségüket frissen elnyert nemzetek egyszerűen átvették az állam fogalmát és gyakorlatát, hogy ezzel struktúrálják újkeletű függetlenségüket, amelynek létjogosultsága mellett az Oroszország és Ausztria-Magyarország összeomlásával nyilvánvalóvá vált etnikai diszkontinuitások szolgáltatták a fő érvet. Az állam gyakorlatilag és konceptuálisan is sokkal jelentéseesebb volt a volt Orosz Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia nem nemzeti kontextusában. Az utódállamok új *de facto* függetlensége autonóm és önfenntartó kormányzataiban valósult meg. Amit az 1912-es balkáni háborúkkal kezdődött és 1919-ben lezárult korszak hozzáadott az államok általános érvényűségéhez, és ezáltal az állam európai hagyományaihoz és tapasztalatához, az nem valamilyen új fejlemény az állam fogalmában vagy az államiság gyakorlatában, hanem egy meglevő fogalom és gyakorlat szintetikus vagy mesterséges átvétele a frissen megvalósított nemzeti függetlenség kiteljesítése céljával. Ezeknek az új államoknak a létrejötte távolról sem egy meglevő európai szellemi és történelmi hagyomány továbbfejlődése és kibővülése, hanem az első szakasz az állam-fogalom használhatóságának hanyatlásában, a vég kezdete, amire az V. részben még visszatérünk. Ekkorra az állam fogalma élettelené és elvonttá, egy független nemzet tulajdonképpen kormányzatát és egy újabb nemzetközi diplomácia szereplőt összefogó kollektív főnévvé kezdett válni.

Különbséget kell azonban tennünk itt az élettelenség és a személytelenség között. Az európai szellemi és történelmi hagyomány teljességében az állam fogalmának saját élete és jellege volt, amely, amint láttuk, érzelmi és gyakorlati értelemben is hatni tudott; a nemzeteknek való élettelen fölérendelésével formális absztrakcióvá kezdett válni, technikai szükségszerűség-

g , semmi többé. Ugyanakkor azonban a fogalom lényege természeténél fogva mindig is személytelen volt; az állam soha nem volt azonos a benne hatalmat gyakorló egyénekkel. Talán ez a legfontosabb különbség az államot magukban foglaló, illetve az azt elvet  politikai hagyományok között. Angliában mindig is létezett a kormánnyal való erős személyes azonosulás; a „kormány” fogalma csak a „Melyik kormány vagy kinek a kormánya?” kérdésre adott válaszbán nyeri el jelentését, legyen az az uralkodó vagy modern, párt-delegált miniszterek csapata. Az európai hagyományban az állam fogalmának kialakulása felszámolta a szuverenitás régebbi fogalmával való személyes azonosulást. A német gondolkodás politikaellenes hatása az állam kontextusában a p rtoss gra és választási győzelmekre alapozó domináns politikai pártokkal és főleg kormányaikkal szembeni ellenszenvben és félelemben nyilvánult meg. A nagykoalíció gondolata, amely túlélte az elmúlt száz év valamennyi *politikai* megpróbáltatását, tulajdonképpen nem egyéb, mint a pártok és pártosság tagadása az állam egyesit  és mindent magában foglaló fogalmával szemben.²⁹

A személytelenség igen hasonló fogalmával találkozzunk az állam francia és olasz hagyományaiban is, noha ez utóbbi esetben az állam a politikai életnek inkább egy másik, mint f l rendelt dimenziója. Franciaországban például De Gaulle alkotmánya megpróbálta elválasztani az állami cselekvés területét a beavatkozó és megoszt  pártok rendszerétől, mindeniknek különálló és jól elhatárolt cselekvési területet biztosítva. Franciaországban, Olaszországban  s Németországban egy r nt az elhatárolt és autonóm állami normák és attitűdök, illetve az ezeknek megfelelően kifejlődött különálló közösségek az állami bürokrácia fejlődésében leltek menedékre. Ezek azok a területek, amelyekhez az európai  llamok legújabb generációja semmit sem tudott hozz t nni. Az 1918-as utódállamok, talán Csehszlovákia  s Lengyelország k v tel vel, teljes kudarcot vallottak a széthúzó vagy pártos politikától független f l rendelt állam létrehozásában, és még ebben a két országban is a nemzet integráló ereje mindig erősebb maradt az  llam n l. Másodsorban a totalitarizmusra t r  német vagy olasz rendszerek bizonyos értelemben még inkább lefokozták az állam fogalmát; az *ein Volk, ein Reich, ein Führer* nem hagyott semmilyen helyet az államnak a lojalitások eme hierarchiájában. Az államra a náci időszak kezdetén helyezett hangsúlyt csendben hamar visszafogták: a *Reichot* a *Volk* inkább területi, mint kormányzati kieg szit j nek kezdt k tekinteni, m g a kormányzati aspektust a *Führer* olvasztotta magába. A fasizmus mint állami ideológia Mussolini-féle, ortodoxabb megfogalmazása ellenére itt is az a helyzet, hogy a tizenöt évvel ezelőtt még oly divatos, a mai politikatudomány által egyre inkább feladott fogalom, a totalitarianizmus, ha jelent is valamit, inkább a személyes, mint az intézményes vagy állami vezetést idézi hangsúlyosan.³⁰ Azon kevés diktatúrák egyike, ame-

lyek valóban megerősítették az államot, Getúlio Vargas brazil *Estado Novo*ja volt 1930 és 1945 között.

A racionalitás fogalma, amelyhez Max Weber a modernitást és a hatékony államiséget köti, csak a személytelenség kontextusában értelmes.³¹ A modern bürokrácia racionalitása belülről keletkezik; amennyiben sikerül egyensúlyt vagy kompromisszumot teremtenie az ellentétes érdekek között az amerikai társadalomtudományban használatos transzformációs értelemben, ez a pártatlanság független az autonómia már tárgyalt, fontos jelenségétől, és addicionális viszonyban áll vele. Ebben az összefüggésben Weber követi Marx hajlamát az állam és az osztály szétválasztására gondolkodásának fejlődése során. Bizonyos értelemben Marx forradalom-eszméjének lenini, 1917-ben kezdődő operacionalizálása közvetett módon elismeri az állam személytelenségét, és elválasztja az állam elleni támadást és az állam elfoglalását az ellenséges uralkodó osztályoknak ezt követő és ettől különálló felszámolásától.

A kulturális hagyomány

Az államiság kulturális dimenziója tág és sokirányú, ezért itt nem tehetünk többet, mint hogy felvillantsunk néhányat legfontosabb tulajdonságai közül. A legnyilvánvalóbb talán az állam egyéni tudatának egyszerű nyelvi artikulációja a különböző mindennapi helyzetekben. A politika közönséges nyelve – és a polgár kognitív tapasztalatának kifejeződése – az „állam” szót különböző tárgyakkal azonosítva és összekapcsolva használja. Azonnal belátható, hogy mennyire változó jelenséggel van dolgunk, ha arra felidézzük, hogy a határ németül *Staatsgrenze*, olaszul *confine dello stato*, de az angol nyelvű és egyéb országokban egyszerűen csak határ. Hasonlóképpen a hatáskörét a határon gyakorló személy Németországban és Olaszországban állami tisztségviselőként azonosítható, Angliában Ófelsége szolgálatában áll, más országokban pedig semmilyen sajátos azonossága nincsen.

Az „állam” szó az angol nyelvben közönségesen csak a jóléti állam fogalmával kapcsolatban használatos, ami egy új fejlemény, ráadásul enyhén pejoratív vagy legalábbis ironikus felhangokkal rendelkezik. Az egyéni autonómia és döntéshozatal határozott gyengülését sugallja, elfogadását egy olyan külső közösségnek, az általa megszabott prioritásoknak és az egyén nevében hozott döntéseinek, amelynek az egyén nem alkotó, hanem *részesülő* elemének érzi magát; ezáltal a társadalom fogalma némiképp beleolvad az állam fogalmába. Mindenestre az angol szó csak szigorúan a gazdasági szférával kapcsolatban használatos; nem helyettesíti az angol politika és általában az angol társadalom kulturálisan mélyebben gyökerező állam nélküliségét.

Ez a probléma egyszerűen úgy közelíthető meg, ha megnézzük, milyen mértékben épültek be az állam fogalmai az egyes polgárok gondolkodásába és cselekedeteibe a különböző országokban. Olaszországban és Francia-

országban az állam azonnal felismerhető mint a cselekvések autonóm területe, amely párhuzamos a gazdaság, vallás, család stb. szféráival. Németországban is rendelkezik bizonyos autonómiával, noha, mint láttuk, és akár csak Franciaországban, szorosan kapcsolódik a felsőbbség és fölérendeltség fogalmaihoz. Angliában nagyon nehéz lenne egyáltalán találni egy általánosan elfogadott meghatározást, az Egyesült Államokban pedig a szónak pontos, de annak európai jelentésétől eltérő, azzal szemben meghatározott jelentése van: a regionális kormány és a terület között fennmaradó övezetet jelenti. Ha van is egyáltalán a központi kormányzathoz kapcsolódó autonómia-fogalom, erre néha az „Egyesült Államok” terminussal utalnak: „A kormányzó szembeszegül az Egyesült Államok beavatkozásával...” Nem lenne különösebben nehéz kvantifikálni az állam fogalmának egymáshoz viszonyított hatását az egyénekre, meghatározott kérdéseket téve fel nemzetközileg. Minden valószínűség szerint azt találnánk, hogy amely válaszok bizonyos országokban az „államot” neveznék meg, azok máshol egészen más terminusokkal más struktúrákra utalnának. Ez felveti a funkcionális behelyettesítések problémáját, amivel a IV. részben foglalkozunk.³²

Természetesen az államiság magas fokát nemcsak az államhoz való pozitív viszony bizonyíthatja. Az államhoz való negatív viszonyulások fontossága Olaszországban, és az etatizmussal szembeni antipátia olyan országokban, mint Belgium, vagy korábban a franciaországi vállalkozók körében, egyszerre szólnak az államiság magas fokáról és az egyéni észleletekről ezekben a társadalmakban. Amint már bizonyítottuk, az állam fontossága pozitív korrelációban áll a jól szervezett elkülönüléssel, és így egyszerre integratív és dezintegratív tényező, míg azok a társadalmak, amelyek nem rendelkeznek fejlett állam-fogalommal, intergrációs és ellenőrzési problémáikat informálisabb, *társadalmilag* konszenzuálisabb módokon kell hogy rendezzék. Ha sikerül magas szinten interiorizált normákat elterjeszteniük, a disszidens vélemények nehezebben tudják önmagukat hatékonyan megfogalmazni. Az állam mint szociokulturális jelenség tehát változóként működik a normatív kontroll és kiegészítője, a normatív disszidencia formális és informális mechanizmusainak kontextusában.³³

Az állam fogalmának természete és valamely társadalomban való mennyiségi jelenléte tehát sajátos kulturális változók kialakításával, különböző módokon konceptualizálható egy politikai kontextusban. Máshol már érveltünk az „alkotmányos-elitista” változó mellett. Noha jelen tanulmány nem az önmagában vett államiságot tárgyalja, tárgyához tartozik egyrészt a sajátos politikai struktúrák formalizáltsága és fontossága, ezek jelentősége, a különbözőségek és folyamatok pontos tükröződése általuk (alkotmányos kultúra), másrészt a politikai intézmények informális, részben jelentéktelen sora, amelyek a nem formális politikai struktúrák segítségével megvalósuló elitista uralom szempontjából elhanyagolhatóak (elitista

kultúra.) Bizonyos mértékben ez a társadalmi alrendszerek intézményesültségének és differenciálódásának függvénye, szemben a társadalmi rendszer viszonylagos tömörségével és differenciálatlanságával.³⁴ Nyilvánvaló, hogy ebben a kontextusban egy alkotmányos kultúra az államiság kialakulásához és kikristályosodásához kapcsolódik, míg egy elitista kultúra kisebb valószínűséggel alakított ki egy sajátos és életképes állami hagyományt.

Hivatkozhatnánk ebben az összefüggésben a Szovjetunióra, ahol a szovjet állam viszonylag nagy szerepet játszik a szovjet társadalom kialakulásában. De a Szovjetunió nem tartozik azon államokhoz, amelyek az európai hagyomány szerint alakultak ki és működnek. A szovjet államok látszólag integratív funkciói közül számosat a gyakorlatban a párt kezelte, egy olyan különálló, autonóm struktúra, amelynek alárendelése az államnak erős ellenállásba ütközött. Amennyiben a Szovjetunió eléri azt az autonómiaküszöböt, amelyet az állam bármely kielégítő meghatározása szükséges elemének tekintettünk, azt a párt, és egyáltalán nem az állam összefüggésében teszi. Ezenfelül a szovjet állam jelenségét mindig is a nem szocialista államok ellenséges világának tett szigorúan ideiglenes, noha hosszú távú engedményként fogadták el. Végül a szovjet állampolgárságnak az etnikai közösségektől különbözőként, azoknak fölérendeltként való igen fontos kialakulása nem a szovjet állam létrejöttéhez, hanem, akárcsak Amerika esetében, egy státus kikristályosodásához, a társadalmi rendszerrel való újabb identifikációs lehetőséghez köthető. Ugyanolyan visszavonhatatlanul a szovjet életformához kötődik, mint az amerikai állampolgárság az amerikai életformához, és nem az állammal való teljes azonosuláshoz. Ezért az elmúlt tizenöt évben bekövetkezett liberalizálódás jelentős részben a szovjet állam *ellenében*, míg a népi demokráciákban az állam javára, a párt *ellenében* hatott.

IV.

Ha az államiság, illetve az állam jelentősége a különböző társadalmakban valóban mennyiségi változó, az állam fontosságának hasznos mutatója a funkcionális elemzés számára, milyen funkciót lát el az állam, és hiányában hogyan látják el ezeket a funkciókat a különböző társadalmakban?

A közigazgatás folyamata

Az államiság hagyományaival rendelkező országokban a központi adminisztrációt az állam látja el. Nyilvánvalóan Angliában is létezik a központi adminisztráció egy fejlett formája, de ez egy jóval nagyobb autonómiával intézményesült külön közösség. Autonómiája inkább kasztos attribútum, mint az állam adminisztratív kiáramlása. Különböző fontos következmények adódnak innen. Először is Nagy-Britanniában a kompetencia objektív

kritériumai igen lassan alakultak ki, mert nem vetődött fel egy olyan nagyobb közösségen belüli funkció problémája, mint az állam. A belső értékek és normák nem kristályosodtak ki semmilyen állam-filozófia részeként, és nem tagozódtak be semmi ehhez hasonló nagyobb eszme- és normarendszerbe, hanem mintegy endogám módon fejlődhettek. Míg a magas fokú államisággal rendelkező európai országokban a központi adminisztrációt külön szférának, sajátos, sőt egyedi problémának tekintették, és sajátos technikákat dolgoztak ki e célból, az autonómia vagy egyediség illetén problémája nem merült fel Angliában vagy az Egyesült Államokban. Az Egyesült Államokban a bürokrácia hatékonyságának és ésszerűségének problémájában a vállalkozói szektor és a kormányzat osztozott; utóbbi többet kölcsönzött az előbbi úttörő munkásságából, mint fordítva. Jelentőség-teljes talán, hogy a közigazgatással foglalkozó amerikai szakirodalom a válalatok tanulmányozásával kezdődött, és ezen a területen érte el legmagasabb fejlettségi szintjét. Nagy-Britanniában a bürokrácia problémáját szinte teljesen elhanyagolták; a köztisztviselők önfenntartó kasztja a közigazgatást pusztán igen pragmatikus, nem specifikus problémamegoldásnak tekintette, amelyhez nem szükséges kívülről külön technikákat importálni, és amelyet nem kell semmilyen államigazgatásnak nevezett egyedi szférához vagy területhez kapcsolni, mint Franciaországban vagy Németországban. A fejlett európai állami bürokráciák és az Egyesült Államok közigazgatása, illetve az angliai köztisztviselők értékeinek és attitűdjeinek bármely összehasonlító vizsgálata kimutatná ezeket a különbségeket.³⁵

A szuverenitás intézményesítése

Az államiság fejlett hagyományaival rendelkező országokban a szuverenitás nem jelent problémát, hiszen a kettő ugyanaz. Már utaltunk az államiság és az igazán szövetségi rendszerek közötti konfliktusra. Angliában a szuverenitás különösen nehéz problémát jelent, innen a végeérhetetlen politikai és jogi vita annak helyéről. Ebben a kontextusban az állam megfogható, és leráz magáról minden jogi fikciót.

Empirikus értelemben az erős államnak számottevő hatása van a pártok kialakulására. Kimutatható, hogy ahol létezik állam, a pártok hajlamosak társadalmi különbözőségeket intézményesíteni, és ez általában többpárt-rendszert jelent. Ahol azonban nincs állam, a pártokra jóval nagyobb funkcionális teher nehezedik. Az autoritás és legitimáció forrásaivá válnak (mert nincs állam, ami ezt biztosítsa); ahol ez a helyzet áll fenn, az érdekek és/vagy társadalmi különbözőségek pártokként való megjelenése tiltott.³⁶ Ez azt sugallja, hogy Angliában a pártokra úgy kell tekintenünk, mint amelyek az állam legitimáló funkcióját *helyettesítik*. Ezt úgy lehetne összefoglalni, hogy az állam legitimitásának súlya ebben az esetben a választásokat megnyerő párton nyugszik, ebből pedig egy szorosan strukturált, fegyvel-

mezett és erős pártrendszer szükségessége következik, az úr elkerülése végett. Funkcionálisan hasonlóképpen erősnek kell lenniük az egypártrendszereknek vagy hegemon pártoknak, mint a Szovjetunióban vagy a népi demokráciában, ahol ezek egyenlőséget, sőt elsőbbséget követelnek maguknak az államhoz képest. Következésképpen az államiság mint mennyiségi változó jelentősen befolyásolja a pártok formáját és erejét.

Fontos elkerülni azonban az állam létének és a hatékony és stabil szuverenitásnak az azonosítását. Noha a fejlett államokkal nem rendelkező társadalmakban intellektuális problémát jelent a szuverén hatalom megfelelő helyének kijelölése, az ilyen országok többségében a szuverenitás nem jelent problémát empirikusan. Noha Angliában az abszolút monarchia megbukott, Svédországban megfékeztek és sarokba szorították, az Egyesült Államokban pedig sor sem kerül rá, sem Anglia, sem Svédország nem próbálta soha intézményesíteni a hatalom megosztását; és egyik országban sem hiányoznak a kormány erőforrásai a szuverén hatalom gyakorlásához. Történelmileg nem helytálló a hatékony kormányzati erő kialakulását a szuverén uralkodó változatlan hatalmának az államra való átruházásához kötni. Hasonlóképpen történetietlen az erős államisággal rendelkező országokat autoritáriusnak, azaz az érdekek kifejeződésének megfelelő strukturális eszközei létrehozására képteleneknek tekinteni. Ellenkezőleg, elmondható, hogy az állam hiánya az, ami megakadályozza a társadalmi különbségek politikai kifejeződését, amint a függetlenségüket nemrégiben elnyert államok rövid történelme világosan mutatja. Ez az kifejeződés a parlamentáris demokrácia egyik lehetséges meghatározása. Az állam hiánya gyakran volt felelős a képviseleti pártok kormányzati eszközökké való átalakulásáért olyan társadalmakban, mint Svédország vagy Anglia.³⁷

Az állami szektor autonómiája

A szuverenitás konnotációi mellett, amint azt láttuk, az állam fogalma magában foglal egy határozott utalást az állam mint szektor autonómiájára. Ez szintén különböző módokon intézményesíthető. A központi adminisztráció szabályai, az állam autonóm területeihez tartozó ügyekben való külön bíraskodás módozatai (ami egyáltalán nem azonos a központilag irányított jog *szuverenitásának* állításával), a gazdasági tevékenységek állami és magánszektorra való felosztása mind az államiság magas fokának bizonyítékai. Ezeket a problémákat talán úgy lehet a legjobban megvilágítani, ha megnézzük, hogyan oldják meg őket az olyan társadalmakban mint Nagy-Britannia vagy az Egyesült Államok, ahol az állami mint olyan nem alakult ki.

Nagy-Britannia köztudomásúlag ellenállt bármilyen különálló adminisztratív jog kialakulásának. Az állam ügyeiben a közönséges írott és szokásjog alapján ítéleznek. Amennyiben a központi adminisztráció cselekedeteit kivonják a közönséges bíróságok felügyelete alól, ezt annak hangsú-

lyozásával teszik, hogy a bíróságok hatásköre nem terjed ki a szuverén uralkodóra, és nem valamely különleges szabályokban, eljárásokban és bíróságokban kifejeződő szektor-autonómiára hivatkozva. Emellett a kormányzat szabályozásának kivonása a bíróságok hatásköréből gyakran a bírósághoz fordulás törvény általi megtiltásának eredménye. A kvázi-törvényes közigazgatási bíróságok szaporodásának növekvő tendenciája nem kivétel a szabály alól, mivel ezek a bíróságok nem a közigazgatásra vonatkozó külön szabályok alkalmazására szakosodott jogi testületek, hanem pusztán *ad hoc* „bíróságok”, amelyek a problémák egy funkcionálisan sajátos halmazával foglalkoznak, ahol a tényekről vitatkozni lehet, de a döntések mérlegelés kérdései, nem köti őket szabályok szigorú rendszere. Az ilyen ügyekben az „állam” nem önálló fél, hanem csak egyéni ágensei azok, akik önálló személyekként lépnek fel. Másképpen szólva: ezek a bíróságok inkább a társadalmi érdekek megítélésének és a konfliktusok kezelésének szervei, amelyek a kormányhatározatok végrehajtását követik, mint jogi szabályokat alkalmazó bíróságok.

Hasonlóképpen Nagy-Britanniában számos eljárás mögött rejlő attitűd és előfeltevés világosan mutatja a kormányzat mint szektor autonómiájának hiányát. Németországban és Olaszországban az állami tevékenységek autonómiája a társadalom – amit ma gyakran Erhard kifejezésével „die formierte Gesellschaft”-nak hívnak – háború utáni „modernizálása” után is látványosan érintetlen maradt. Ebből a szempontból lényegtelen az állami szektor mértéke; a lényeg, hogy autonóm. Franciaországban a tervezés szellemének 1945 utáni sikeres kiterjesztése egyének és az iparágak, szakszervezetek, helyi önkormányzatok stb. képviselőinek egész sorát vonta be *ad hoc* tanácsadó testületekbe; funkciójukat és szerepüket tekintve ezek az állam kiterjesztéseként működnek, és így betagozódtak az állam gyors ütemben növekvő *szektorális* területébe. Nagy-Britanniában ezzel szemben, a kormányzati kezdeményezések megszaporodása ellenére, a tanácsadó vagy konzultatív testületek autonómiája jórészt érintetlen maradt. Ezek a testületek önmagukat és saját érdekeiket képviselik, *következésképpen* a kormányzati testületek funkciója – és szerepe – a döntéshozásban továbbra is inkább egyeztető és konfliktuskezelő, mintsem kezdeményező és autonóm jellegű. Ez nem azt bizonyítja, hogy a kormányzati beavatkozások végső soron kevésbé hatékonyak lennének. Az eljárások szempontjából az állami tevékenységek valóban autonóm területeinek hiánya a döntéshozás lassúságát eredményezi, valamint bizottságok és felmérések nagy változatosságát, a megfelelő közhangulat kialakítása céljából. Ám a társadalom kohéziója kompenzálja az állam autonómiájának hiányát. A társadalmi felelősség normái erősen bele vannak táplálva azokba, akiket a kormányzat irányítására kiválasztanak – általában a bizottságokba és testületekbe csak megfelelően szocializált egyéneket választanak, és még amikor a képviselők kiválasztása

a képviseltekre van bízva (pl. szakszervezetek), a szerepelvárások világosan megfogalmazódnak a potenciális hatékonyság szempontjából (például az államilag támogatott mezőgazdasági árakat illető éves tárgyalásokban a mezőgazdasági minisztérium és a mezőgazdászok szövetsége között).³⁸

A felelősség tudatának társadalmi-intellektuális normái, amelyek bármely elitista társadalomban igen erőteljesek, nagymértékben kompenzálja az autonóm állami cselekvés általánosan elfogadott területének hiányát. Ebből a szempontból ráadásul az autonómia és a szuverenitás egymás gyökeres ellentéteiként jelennek meg; amint arra korábban rámutattunk, a kormányzat szuverenitásának mélyen gyökerező elfogadottsága, a társadalom tiszteleten alapuló osztálystruktúrájával, visszafogja és kompenzálja az állam autonómiája fogalmának hiányát.³⁹ Az államiság könnyen lehet a politikailag megnyilvánuló osztályellentétekkel rendelkező fejlődő társadalmak minősége, míg a konszenzuális társadalmaknak tulajdonképpen nincs szükségük az állam kialakítására. „Megosztott társadalmak nem létezhetnek központi hatalom nélkül; konszenzuális társadalmak nem létezhetnek ennek keretében.”⁴⁰ Ez azt sugallja, hogy szociológiailag az állam a történelmi fejlődés bizonyos szakaszaira jellemző szociopolitikai megosztottságot integráló tényező lehet, szemben azzal a gyakoribb, hagyományos felfogással, miszerint az állam a nemzeti vagy társadalmi konszenzus kifejeződése.

A végrehajtó hatalom

A brit és amerikai hagyomány különbözősége az európaiakól jól látható a jogszolgáltatás és a törvények alkalmazásának szerkezetében. Az európai hagyományban a törvény alapvetően az államból fakad, vagy az államban testesül meg azóta, hogy ez utóbbi intézmény átvette a szuverenitást az egyes uralkodóktól. Így a kontinensen a törvény hagyományosan az állam hivatása par excellence. A bírók, ügyészek és az igazságszolgáltatással kapcsolatban álló más szakmák művelői többé-kevésbé az állam alkalmazottainak tekintik magukat; a törvény, amelynek érvényt szereznek, egy különálló, valamint egy szigorúan és pontosan kodifikált rendszer, amely szorosan összefonódik az állam bírói funkciójával. Ezt a viszonyt emeli ki és idealizálja a *Rechtsstaat* német fogalma. A törvénynek önmagában kevés autonómiája van.

Angliában és Amerikában ezzel szemben a törvény számottevő autonómiával rendelkezik. Az ügyvédek külön kasztot alkotnak, és nem elsődlegesen az államhoz kötődnek (noha az Egyesült Államokban, valószínűleg az európai örökség részeként, a kormányzati tisztviselőket többnyire – noha egyre kevésbé – a jogi képzettséggel és gyakorlattal rendelkezők köréből toborozzák). Van azonban egy lényeges különbség Európa és Amerika között: utóbbi esetében kormányzatnak, amint látni fogjuk, elsősorban jogi

kifejeződései vannak, így a jogi képzettség itt szakmailag funkcionális. Európában a jog egyszerűen a kormányzati munkakörök létfontosságú eleme: az egyetemi kurzusok élesen elválnak kormányzati és kereskedelmi karrierlehetőségek szerint; az előbbiek csak egy meglehetősen sajátos értelemben vett jogi képzést nyújtanak. Kevés nemzeteken átívelő szakma művelőinek van oly kevés mondanivalójuk egymás számára, mint az angol-amerikai ügyvédeknek és európai kollegáiknak. Az amerikai ügyvédek nemcsak az különbözteti meg az európaiaktól, hogy az előbbiek autonómiája szakmai értelemben jóval erőbben intézményesült, hanem az is, hogy karrierlehetőségeik nem korlátozódnak a kormányzatra, hanem magukban foglalják a vállalkozásokat és számos más tevékenységet. Az Egyesült Államokban tehát az olyan ügyvédek vannak társadalmilag túlsúlyban, akiknek önazonossága szándékoltan és erőteljesen szakmai, és nem az állammal való azonosulásból fakad. Míg Európában nagyon erős szakadék van azok között, kiket „állami ügyvédek”-nek nevezhetnénk (az igazságszolgáltatásban, a központi adminisztrációban stb. dolgozók) és a magánügyvédek között, az Egyesült Államokban ez e különbség szinte egyáltalán nem létezik sem szociálisan, sem szakmailag. Angliában és Amerikában a magánpraxis bírói székhez vagy kormányzati álláshoz vezethet; Európában ez nem így van.

Természetesen fontos különbségek vannak Nagy-Britannia és az Egyesült Államok között. Nagy-Britanniában a jog egészében véve egy belterjes szakma, amelynek szakmai autonómiáját a modern társadalom szerkezetébe való funkcionális beavatkozás árán is megőrizték; a jog kis szerepet játszik a politikában, és a jogászok régóta megszűntek kiemelkedő fontosságú személyek lenni. Az Egyesült Államokban a politikai és társadalmi változásokat előmozdító egyedi tényezők között talán a jog és a jogászok a legfontosabbak, és újra és újra azok szokásos elindítójának bizonyultak. A meglevő szabályok szűk és önmagába záruló értelmezése helyett, ami a brit és európai joggyakorlatot egyaránt jellemzi, az amerikai joggyakorlat többnyire szorosán követte és gyakran megelőlegezte a társadalmi magatartások változásait, és olyan hordozónak bizonyult, amelyhez a társadalmi gondolkodás és cselekvés kapcsolódni tudott. Ez közismert tény, amely nem szorul itt bővebb magyarázatra.⁴¹ Jelen céljaink szempontjából talán elegendő felvetni, hogyha a különböző funkciók megfeleltethetősége érdekelt a különböző rendszerekben, akkor az Egyesült Államokban talán a jog pályázik a legerősebben mindazokra a funkciókra, amelyeket az európai társadalmakban az állam tölt be. Az Egyesült Államok – szemben az államokkal, az egyénnel és más, szektorális autonómiára törő egységekkel – elsősorban a szövetségi törvények területén mutatja kifejezésre létét mint jogi személyt. A politikai rendszer transzformációs modelljei közül, amelyeket az elmúlt években az amerikai társadalom-

tudósok kidolgoztak, egyik sem vonatkozik a jogra; a politika és a jog feltűnően elválnak az amerikai politikai elemzésekben, míg Európában és Nagy-Britanniában hasonló szilárdsággal kapcsolódnak fogalmi szinten össze.⁴² Amennyiben az államiság a szektorális autonómiában keresendő, az Egyesült Államokban ezt a jog valósítja meg. Ennél is fontosabb talán, hogy a jogi személyiség létesítésének és a célok megfogalmazásának hegeli perspektívája, amit Európában hagyományosan az államra vonatkoztatunk, az Egyesült Államokban jórészt a jogi arénába esik. Az alapvetően politikai és pártalapú brit kezdeményezések strukturális és helyi megfelelői az Egyesült Államokban elsősorban jogiak. A javaslatok néha a politikai szférából erednek, de ez nem szükségszerű; végső legitimációjuk minden esetben jogi. Így a funkcionális megfelelések problémáját jelentős részben a következő kategóriákban ragadhatjuk meg: Európa – állam, Nagy-Britannia – politikai pártok, Egyesült Államok – jog.

Társadalmi célmegvalósítás és -megjelenítés

Végül a parsoni meghatározást követve, miszerint a politika a társadalmi rendszer célmegvalósításaival foglalkozik, míg az állam a politikai rendszer alapvető formája, ki kell térnünk röviden az állam funkcionális helyének problémájára az állam többé vagy kevésbé fejlett fogalmával rendelkező társadalmakban. A kérdés nem tautologikus, mert jól kimutatható, hogy még az államiság magas fokával rendelkező országokban sem lép fel az állam szükségszerűen a politikai rendszer strukturális magvaként, és így nem lát el célmegfogalmazó vagy célmegvalósító funkciókat. Az állam konzervativizmusának erős bizonyítékait találjuk Németországban és Olaszországban; ezekben az országokban talán az autonóm állami szektor szűk köre segítette elő más célmegfogalmazó politikai struktúrák kialakulását. A háború utáni Németországról elmondható, hogy a stabilitás, jólét és politikai egyensúly vágyott céljait az állami kezdeményezések 1945 utáni csökkenése által valósította meg; Adenauer és Erhard, akárcsak Guizot, az államnak a korábbi forradalmi időszakban tapasztalt túlsúlyára az állami kezdeményezések szándékos visszafogásával válaszolt – *enrichissez-vous!* Ez természetesen önmagában nem gyengítette az állam fogalmát, de részben képtelenné tette arra, hogy konkrét, struktúrákban vagy folyamatokban kifejezhető alkalmazási területeket találjon. A közelmúltban az államiság fogalmi átfogósága és gyakorlati felhasználási területeinek korlátozottsága közötti különbség egy társadalmi-kulturális szakadékhöz és nyugtalansághoz vezetett (talán innen erednek a nagykoalíció mint a megerősítés mechanizmusa iránti próbálkozások). Olaszországban hasonlóképpen az állam feladta a célmegvalósítások kezdeményezését, ám a politikai hagyomány hajlamos volt akadályozni a politikai alternatívák kialakítását.⁴³ Franciaországban azonban az állam, úgy tűnik, alkal-

mazkodott a modern társadalom néhány célmegfogalmazó követelményéhez, ha közben közel is került egy politikai vihar kirobbanásához.

Az állam egész fogalma időben behatároltnak bizonyulhat; az állam hagyományos európai fogalma és gyakorlati strukturális alkalmazásai nem biztos, hogy megfelelőek a modern, teljesen iparosodott társadalmak célmeghatározó és célmegvalósító feladatai számára.⁴⁴ Különösen így lehet ez, ha az autonómia területének méretei hajlamosak megmerevedni, ha a szuverenitás tulajdonképpen alkalmazása fölött az autonómia dominál, és mindenekelőtt ha az akadályozza a célmegvalósítást szolgáló megfelelő politikai struktúrák kialakítását. A politikai rendszerek és az állam történelmi viszonya Európában szűk értelemben vett képviseleti viszony volt: az európai állam addig élt békésen együtt a politikai pártokkal, amíg azok elsősorban egyedi érdekeket képviseltek, és nem próbálták átvenni az állam legitimitációját és célmegvalósító funkcióit. Ezért az autoritativ kétpártrendszerek kialakulása célmegvalósítás szándékával komoly nehézséget jelenthet a hagyományos állam (pl. az 1945 utáni Németország) számára. Természetesen nem azt állítjuk, hogy az állam elsőbbségének, sőt magának az állam létének háttérbe szorítása az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában vagy a Szovjetunióban önmagában szükségképpen hatékonyabb célmegvalósításhoz vezet. Arról van inkább szó, hogy az államiság potenciálisan bénító hagyományainak hiánya megkönnyítheti és rugalmasabbá teheti a célmegvalósítás funkcionális politikai előfeltételeinek kialakulását.

Ez az elemzés tehát az állítja, hogy az államiság változó fejlettsége a különböző társadalmakban kulcsfontosságú tényező az illető társadalmak politikája természetének jellemzésében. A politika meghatározásának egyik termékeny módja (egyben a társadalmi-politikai elemzési folyamat egyik legnehezebb definíciós problémájának megoldása) a norma-nélküliség egyik társadalmi területeként való meghatározása, ahol a cselekvési folyamatot nem a bevett normák gyakorlatba ültetése vagy az azoktól való eltérés vezérli, hanem elsősorban a normák *létrehozása*. Egy ilyen felfogás szükségképpen feltételez egy vákuumot, amelyet a vitázók – politikai pártok vagy más csoportok – megpróbálnak kitölteni azokkal a normákkal, amelyeket egymással versengve az egész társadalom számára legitimként mutatnak fel. Ám ha a szóban forgó területet már betölti egy sor állami norma vagy egyenesen állami moralitás, a politikanak ez a normaalkotó funkciója szükségképpen háttérbe szorul; nem marad más számára, mint az érdekek megfogalmazása. Ez szükségképpen a politika alacsonyabb „szintje.”⁴⁵

Anélkül, hogy ezen a ponton állást foglalnánk a politika két formájának egyike mellett, világossá kell tennünk, hogy bármely, a társadalmi céloknak a politikai normák kialakítása és legitimálása általi megvalósítására tett kísérlet kételyt ébreszt az életképes állam kialakításának lehetőségei iránt

ilyen körülmények között. A kormányok instabilitása a fejlődő országokban azt sugallja, hogy a normák fölötti versengés igen erős. Állam tehát csak akkor alakulhat ki, ha egy politikailag támogatott rendszer jelentős ideig fennáll, és képes az időközszőb átlépésével és a legitimitás interiorizálásával saját normáit államisággá átalakítani, amelyen belül az érdekek végül rétegstruktúrák által fejeződnek kis és artikulálódnak. A harmadik világbeli bizonyítékok nem ebben az irányban mutatnak; a normanélküliség politikai területe hatalmas és nyilvánvaló, és ezért az európai típusú államok kialakulása a mai új nemzetek körében távolinak tűnik.

V.

Érdemes megjegyezni, hogy az állam fogalma tulajdonképpen nem gyökerezett meg a mai fejlődő országokban. Amennyiben lezajlott a megfelelő politikai modell keresése a fejlett országok tapasztalatában, ez a pártok hangsúlyozásához és átvételéhez vezetett. Félretéve az európai politikai tapasztalat relevanciájának kérdését a fejlődő országok szempontjából, a bizonyítékok azt sugallják, hogy ahol létezik a párt-állam kettősség, az erősebb hangsúly a pártra esik.⁴⁶ Még az úgynevezett párt nélküli államokban is, amelyeket jórészt a katonaság irányít, vagy legalábbis ellenőriz, kevés kísérlet történt a domináns állam fogalmának kialakítására. A hangsúly inkább a nemzetre esett, arra, amit nemzeti-alkotmányos struktúrának nevezhetnénk. Ebből a szempontból a brit tapasztalat fontossága megelőzi az európaiét, részben talán a brit gyarmati tapasztalat túlsúlya miatt. Még a francia nyelvű afrikaiak sem az államot vették át a francia racionalista hagyományból mint a kíváncsatos európai tapasztalat lényegét; ehelyett a francia hatásokat tükröző baloldali politikai gondolkodás afrikai hulláma, amely amúgy is meghajolt a fejlődő országok hagyományos társadalmi struktúrájának kemény tényei és politikai instabilitása előtt, láthatóan a „puszta” politikai intézményeket meghaladó absztrakciós szintre emelkedett, és inkább a francia gondolkodás filozófiai irányzatai foglalkoztatták, mint a francia tapasztalat konkrét formái.⁴⁷ Röviden szólva: az európai állam hagyományai és eszméi nem játszanak számottevő szerepet napjaink harmadik világának eszméi, programjai vagy konkrét fejleményei között.

A szándékos kölcsönzés kérdései mellett, amely jelentős szerepet játszott a társadalmi-politikai eszmék fejlődésében és alkalmazásában a fejlődő országokban, valószínűleg jó okai vannak annak, hogy alighanem az állam semmilyen eszméje nem fog megszületni ezeknek az országoknak az egyre egyedibb és sajátosabb politikai tapasztalatából. Miközben sajátos, a történelmi Európáéitól igen különböző problémáikkal szembesülve megteremtik autonóm hagyományaikat, valószínűtlennek látszik, hogy kialakítsanak egy megfelelő állam-fogalmat. Az államiság európai tapasza-

lata alapvetően a szuverenitás etnikailag homogén vagy legalábbis etnikailag meghatározott területekre való leszűkítésének vagy egyediesítésének terméke volt. A középkor utáni szuverenitás államisággá és nemzetiiséggé való átalakítása, bizonyos kivételekkel (pl. Ausztria, Oroszország), általában a területiség csökkenésével és valamennyi esetben a potenciális utalási tartományok szűkülésével járt – az elszigetelt földrajzi közösségek szűklátókörűségéből kitört kevesek számára a tizennyolcadik század végéig adott, szinte végtelen európai horizont helyét a mindenki számára adott nemzeti utalási tartomány vette át. Ezt a folyamatot *implózió*ként, a szó által sugallt növekvő intenzitással is leírhatnánk. Kivételnek csak a Szovjetunió bizonyult, amennyiben a szovjet állam elsődlegesen egy nemzetfölötti terület terméke, és a szovjet állampolgárság az etnikai közösségiség ellenében hat. Ám, amint azt korábban kimutattuk, a szovjet állam nem rendelkezik az európai hagyomány valamennyi jelentésével, és számos funkcióját a kommunista párt látja el.

A fejlődő országokban viszont közös a központi hatalomnak az etnikai határokon áttérjedő és különösen a sajátos, korábban „szuverén” közösségek fölé való kiterjesztése. A gyarmati tapasztalat önmagában nem alakította ki a nemzetiséget, kivéve az idegen uralommal való disszociatív vagy ellenszenves szembenállás értelmében. A gyarmati hatalmak által önkényesen kirajzolt területek valódi betagozódása az új egységekbe követte, és nem megelőzte a függetlenség kivívását. Ez a folyamat *explózió* volt, ahol a gyarmati uralommal szembeni ellenállásból fakadó hatalomkoncentrációt, amelyet politikai függetlenség-pártok vagy fegyelmezett katonai-politikai felkelő szervezetek strukturáltak sikeresen, az újonnan „örökölt” területre, a *nation trouvée*re alkalmazták.⁴⁸ A metafora ráirányítja a figyelmet a belső koncentráció és külső kiterjesztés ellenkező fogalmaira, és az ebből adódó energia-szóródásra. Nyilvánvalóan kevésbé valószínű, hogy az energia ellenkező irányú mozgása a két tapasztalatban az állam ugyanazon jelenségének kialakulásához fog vezetni.

Egyetlen állandó marad – az államiság változatlan kialakulása a nemzetközi porond minden nemzeti szereplője esetében. Az új és fejlődő nemzetek nemzetközi szerepük, és reményeik szerint státusuk hangsúlyozásában keresték önmeghatározásuk, integrációjuk, sőt belső életképességük forrásait. De ez aligha bizonyítja az itt tárgyalt európai típusú államok kialakulását. Inkább ennek ellenkezője igaz: míg az európai hagyomány társadalmon belüli és társadalmon kívüli nézőpontból egyaránt az államiságnak, illetve e két szempont egymáshoz való viszonyának hagyománya, az államiság tisztán vagy döntő mértékben társadalmon kívüli formájának kialakulása, amely önmagát elsősorban külföldi kapcsolatai révén határozza meg és hozza létre, valószínűleg az európai hagyománytól egészen eltérő formák kialakulásához fog vezetni. A belsőleg *personalismo* rendszereket,

mint Kubát vagy Egyiptomot például a nemzetközi porondon az államiság és apparátusának beavatkozásai közvetítik érdekes módon a nemzetközi porond felé – beleértve a regionális egyezményeket vagy tömböket, és az ENSZ-küldöttségeket.

VI.

Az állam fogalma, noha többé vagy kevésbé marginális formában szinte valamennyi kortárs társadalmi-politikai elemzésben megjelenik, nem adta magát könnyen a modern elmélet és elemzés követelményeinek megfelelő konceptualizáció számára. A meghatározás problémáinak egész halmaza mellett az egyetemes meghatározásra tett kísérletek, mint a weberi, felvetik azt a további problémát, hogy az állam fogalma láthatóan kevésbé egyértelmű bizonyos nyugati hagyományokban, mint másokban. Amennyiben tudatában is voltak ennek a problémának, az eddigi tanulmányok általában egy lábjegyzetben elintézték, vagy szemantikai problémaként kezelték. A politikatudomány és szociológia művelői az államot általában mint a kormányzat központi, a társadalommal szemben meghatározott területeként kezelték.⁴⁹

Jelen tanulmány azt állította, hogy az államiság többé-kevésbé hasznos változó a nyugati társadalmak összehasonlításában, és hogy az állam fejlett fogalmának megléte vagy hiánya az illető társadalmak jelentős empirikus különbségeivel kapcsolatos, és azokat mutatja. Először az állam fogalmának és az államiság elterjedtségének jelentését elemeztük. Ezután azonosítottuk a különböző intézményes, szellemi és kulturális szintek különbségeinek befolyását Európa és Amerika bizonyos sajátos szellemi és történelmi hagyományaira. Rámutattunk az államiság különböző szintjeinek következményeire, valamint az államiság különböző összetevői előfordulásainak sajátosságaira a különböző társadalmakban. A probléma megvilágítására felvázoltuk az államiság különböző szintjeivel rendelkező egyes társadalmak funkcionális összehasonlítását, és tárgyaltuk az államiság alacsony elterjedtségét mutató társadalmak funkcionális szükségleteinek ellátására kialakított alternatív struktúrákat. Végül megpróbáltuk az állam fogalmát történelmi kontextusba helyezni, és röviden megvizsgálni a fogalom jelen és jövőbeli relevanciáját a mai modern társadalmak és fejlődő országok számára.

Fordította: Vincze Hanna Orsolya

Jegyzetek

¹ Érzékeny és gondolatébresztő elemzést találunk az államról mint egykötésű rendszerről, szemben a nyelvi, területi vagy szomszédsági csoportokkal, amelyek valamennyien egy többkötésű nemzetet alkotnak Pitirim A. Sorokin *Society, Culture and Personality* (New York, 1962) c. könyvében (197–211.)

² L. pl. a társadalmi rendszerek és a forradalom általános tárgyalásából kialakuló újkeletű meghatározást: „Az állam az autoritásnak a hatalom egy saját formájaként való intézményesülése.” (Chalmers Johnson: *Revolutionary Change*. Boston, 1966, 83.)

³ Az állam például egyike azon fogalmaknak, amelyeket Talcott Parsons nem is sajátított el, és nem is próbálta meg jelentéssel bíróként beilleszteni a rendszerelemzésébe. Általában az államot egyszerűen azonosítja az erőforrások maximális kihasználásával és kényszerítő eszközeivel – a kényszerítő eszközök valamiféle maximalizálása lenne, amely feltehetőleg jelen van minden szervezetben, de *par excellence* a politikai szerveződésekben hág tetőfokára. L. legújabban „The Political Aspects of Social Structure and Process”. In David Easton (szerk.): *Varieties of Political Theory*, Englewood Cliffs, 1966, 83. Az állam fogalma nehezen elemezhető a strukturális differenciák szempontjából, ezért Parsons inkább a „politikai” általános problémáira összpontosít, amelyek könnyebben adják magukat egy ilyen elemzés számára. Az állam fogalmának alapvető differenciátlanságára alább, a II. részben visszatérünk.

⁴ Frederick Mundell Watkins: *The State as a Concept of Political Science*, New York–London, 1934.

⁵ L. újabban F. H. Hinsley: *Sovereignty*, London, 1965.

⁶ L. Carl J. Friedrich tudományos, de egyáltalán nem meggyőző fejtegetéseit (*Man and His Government: An Empirical Theory of Politics*, New York, 1963. 544–66. skk.) Valószínűleg a szociológia és a politikatudomány közötti ismeretelméleti különbségek szerves része, hogy az állam és a nemzet empirikus dimenziók az előbbiben, amelyek nem állnak semmilyen a priori viszonyban egymással, míg az utóbbiban szorosan egymásra vannak utalva, pozitívan függenek össze és alapvető fogalmak.

⁷ Pl. Alexander Eckstein: „Individualism and the Role of State in Economic Growth,” *Economic Development and Cultural Change*, VI. (1958. január), 81–99; Karl von Vorys (szerk.): „New Nations: the Problem of Political Development” *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, CCCLVIII (1965. március), 1–169. A szegény régiók gazdasági fejlődéséről író közgazdászoknál rengeteg ilyen hangsúlyt hordozó utalást találunk.

⁸ Két, az új terminológiát használó két tanulmány szintén háttérbe szorítja az államot: C.H. Moore: *Tunisia Since Independence: The Dynamics of One-Party Government* (Berkeley–Los Angeles, 1965.); és különösen hangsúlyosan ezt az irányt képviseli Jean Grossholtz: *Politics in the Philippines* (Boston, 1964.)

⁹ Seymour M. Lipset: *The First Generation* (New York, 1963.); William C. Mitchell: *The American Polity: A Social and Cultural Interpretation* (New York, 1962.)

¹⁰ H. J. Laski: *The State in Theory and Practice* (London, 1935); R. M. MacIver: *The Modern State* (London, 1926.) A fogalmi probléma iránti angliai érdeklődés kezdetei talán H. C. Dowelhez köthetők (*The World State*, London, 1923.)

¹¹ Heinz Lubasz: *The Development of the Modern State* (New York – London, 1964.) Bevezetés, 6.

¹² Az állam szuverenitására helyezett hangsúlyból a politikatudomány számára adódó nehézségekhez l. Watkins, 42–84.

¹³ A kijelentés Carl Schmittől származik (*Politische Theologie*, Leipzig, 1934. 11.) Általában l. Franz Neumann: *The Democratic and the Authoritarian State* (New York, 1957. 3–21., 59–66.)

¹⁴ Ráadásul a „nemzeti szereplő” kifejezésnek van egy, a populáris részvételt sugalló felhangja, ami a demokratikus kornak igencsak megfelelő fogalmi máz.

¹⁵ Az államok fogalmi szuverenitásának visszaállítása mellett érvel a nemzetközi kapcsolatokban Paul Y. Hammond nemrégiben született tanulmánya: „The political Order and the Burden of External Relations”, *World Politics* XIX., (1967. április), 443–64., különösen 462–64.

¹⁶ Az aréna fogalmához l. Theodore J. Lowi recenzióját: „American Business, Public Policy, Case-Studies and Political Theory”, *World Politics* XVI. (1964. július), 677–715.

¹⁷ Az autonómia és szuverenitás közötti problematikus fogalmi kapcsolatot részletesen tárgyalja Watkins. A politikai egyesülés releváns modelljéhez l. Amai Etzioni: „A Paradigm for the Study of Political Unification”, *World Politics* XV. (1962. december), 44–74.

¹⁸ Friedrich, 551. Máshol Friedrich az állam egy egész más megfogalmazását és meghatározását adta, l. alább a 23. jegyzetet.

¹⁹ Az integratív forradalmak hatásainak összehasonlító elemzéséhez l. S. M. Lipset és Stein Rokkan: „Cleavage Structures, Party Systems and Voter Alignments: An Introduction”. In Lipset-Rokkan (szerk.): *Party Systems and Voter Alignments* (New York, 1968.) A modernitás-modellek fogalma, és ennek alapján a vezető és követő nemzetekre való felosztást Európai kontextusban Reinhard Bendix tárgyalja, in „Towards a Definition of Modernity,” a Hatodik Szociológiai Világkongresszuson bemutatott előadás, Franciaország, Evian, 1966. szeptember (a témáról készülő hosszabb könyv előzetese). L. m. J. P. Nettl és Roland Robertson: „International Systems and the Modernization of Societies: the Formation of National Goals and Attitudes” (London–New York, 1968.)

²⁰ Az ideológiai és procedurális elsőbbség áthelyeződéséről a központból a perifériákra 1949 után Németországban l. általában Jon Brown Mason: „Federalism: the Bonn Model”. In Arnold J. Searcher (szerk.): *Constitutions and Constitutional Trends Since World War II* (New York, 1955.), 134–54; Otto Kirchheimer: „The Political Scene in West Germany”, *World Politics* IX. (1957. április), 433–45.; A. J. Heidenheimer: „Federalism and the Party System – The Case of West Germany”, *American Political Science Review*, LII (1958. szeptember), 809–30.; Olle Nymann: *Der westdeutsche Föderalismus: Studien zum Bonner Grundgesetz* (Stockholm, 1960.); Theodor Eschenburg: *Staat und Gesellschaft in Deutschland*, 2. kiadás (Stuttgart, 1957).

²¹ Richard E. Neustadt: *Presidential Power: The Politics of Leadership* (New York, 1960.), 33.

²² Samuel P. Huntington: „Political Modernization: America vs. Europe”, *World Politics* XVIII (1966. április), 393. A funkciók és hatalom szembeállítás, noha látványos, pontatlan, mivel Huntingon a funkciókat a montesquieu-i végrehajtás, törvényhozás és igazságszolgáltatás értelemben használja, amit a modern rendszerelemzés már nem talál használhatónak. Európa és Amerika különbözősége ezen a téren azonban szembevetendő, ha a szuverenitás (hatalom) és autonómia (funkció) dimenziói mentén vizsgáljuk őket. A hatalmak megosztásával automatikusan intézményi autonómia keletkezik.

²³ Friedrich például azt írja, hogy „A politikatudomány tárgyát és módszerét nem könnyű leírni. A tárgya természetesen az ‘állam’, de ez alatt nem kell többet értenünk, mint amit az angol ‘kormányzat’ jelent. Bennünket itt az uralmi formák (Herrschaft) érdekelnek. Minden metafizikus kísérlet az állam fogalmának abszolutizálására ellentétben áll ezzel a megközelítéssel... Egy metafizikai abszolútum nem képezheti kritikai empirikus vizsgálat tárgyát”. (Carl Joachim Friedrich: *Der Verfassungsstaat der Neuzeit* [Berlin, 1953.], Bevezetés, 1.) Hasonló leírást ad Friedrich: *Democratie als Herrschafts- und Lebensform* (Heidelberg, 1959.), 2. Itt a problémát úgy „oldja meg”, hogy az államot tekinti „a közösség ügyei hajtóerejének és irányítójának. Az államra szükség van, mert nélküle egyetlen közösség sem intézheti megfelelő módon ügyeit”. A jelen tanulmányban elvégzett elemzés szerint azonban a társadalom igazgatása az európai Állam fogalmára alkalmazható általánossá tétel; Nagy-Britanniában a kormányzat kevesebbet állít magáról. Még a politika mint célmegvalósítás parsonsi meghatározása is szerényebb, mint a társadalom „ügyintézőjeként” való meghatározás.

²⁴ Felvetődik a kérdés, hogy Neil Smelser erősen amerikai közösségi cselekvésemlélete (*Theory of Collective Behaviour*, New York, 1963.), a társadalmi elemzés szintjeit ismétlő, nagy gonddal felülvizsgált cselekvési „szintjei” értelmezhetők volnának-e egy erős állammal rendelkező társadalomban, ahol a cselekvés „politizálódása” másképpen strukturalódik, és sokkal hamarabb polarizálódik két véglet köré.

²⁵ Karl Marx: *The Paris Commune* (New York, 1920), 70–71.; Friedrich Engels: *The Origin of the Family, Private Property and the State*, (Chicago, 1902 [1884]), 115–116.

²⁶ Ennek az érdeklődésbeli elmozdulásának az elemzéséhez l. különösen Eugen Kamenka: *The Ethical Foundations of Marxism* (New York, 1962), 38–47, 57–59, 62–69.

²⁷ Philip Rieff: *The Triumph of the Therapeutic* (London, 1962), 153.

²⁸ Ezeknek a témáknak egy részét fejtik ki Lubasz: *Development of the Modern State* c. könyvének tanulmányai.

²⁹ A szembenálló politikai pártok és az állam teljességének egymáshoz való viszonyáról vallott fenti nézet történelmét Németországban és máshol jól dokumentálja Erwin Faul: „Verfemung Duldung und Anerkennung des Parteiwesens in der Geschichte des politischen Denkens”, *Politische Vierteljahresschrift*, V., 1. sz. (1964.), 60–80. A hatalmi elitek elszakadása politikai gyökereiktől az antipolitikus egyetemesség fennmaradó követelése miatt, amihez az állam hagyományos német fogalma jelentékenységeinek 1945 utáni csökkenése járul, segíthet megmagyarázni az uralkodó nyugatnémet elitek veszteség- és félelmetes elszigeteltség-érzetét. Erről l. Ralf Dahrendorf: *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland* (München, 1965.), és Wolfgang Zapf: *Wandlungen der deutschen Elite: Ein Zirkulationsmodell deutscher Führungsgruppen 1919–1961*. (München, 1965.)

³⁰ Olaszországhoz l. többek között Giovanni Gentile: *Che cosa è il fascismo* (Rome, 1925); Dante D. Geronimo: *The Italian Fascist Party in Power: A Study in Totalitarian Rule* (New York, 1959.) Az intézményes darwinizmusról és a korábbi állami struktúrák jelentéktelenné válásáról a náci Németországban megvilágító erejű elemzést ad David Schoenbaum: *Hitler's Social Revolution. Class and States in Nazi Germany 1933-1939* (New York, 1966.) A totalitarianizmus fogalmának viszontagságaihoz az amerikai politikatudományban l. Herbert J. Spiro: „Totalitarianism: Critique of a Concept”, *International Encyclopedia of the Social Sciences* (New York, 1968.)

³¹ L. Weber: *Staatssoziologie* (Berlin, 1956.)

³² Az állam fogalmának pontos kulturális interiorizációjára Izraelben találunk példát. Mivel a köznapi tudásban az ország egyedi, beavatkozó fogalma (*aretz*) él, az állam (*medinat*) egyszerűen az autonóm fennhatóság aktív intézményesített princípiuma, míg a kormányzat (*memshalah*) a hatalom pártalapú, ideiglenes gyakorlója.

³³ Érdekes módon érinti, de soha nem fejti ki ezt a problémát Gabriel A. Almond és Sidney Verba kulturális elemzése (*The Civic Culture*, Princeton, 1963.)

³⁴ L. John P. Nettl: *Political Mobilization* (New York, 1967.), különösen a 3. fejezetet.

³⁵ A különbségek egy részéhez l. ezek tárgyalását in F. Morstein Marx: *The Administrative State: An Introduction to Bureaucracy* (Chicago, 1957.)

³⁶ Ennek kifejtését l. Nettl, 5. és 6. fejezetek; l. m. Lipset-Rokkan.

³⁷ Az állam nélküliség ezzel ellentétes azonosítását a demokráciával l. Huntington, 411.

³⁸ Ezekről a tárgyalásokról l. Peter Self és H. Storing: *The State and the Farmer* (London, 1962.)

³⁹ A közszolgálat domináns modelljéhez más intézményesült érdekek, pl. a vállalkozói közösség szempontjából, l. J. P. Nettl: „Consensus or Elite Domination: The Case of Business”, *Political Studies* XIII. (1965. február), 22–44. Egy állam nélküli társadalomban, pl. Nagy-Britanniában éppen ezek a másodlagos befolyások, valamint a szektorális autonómiát érvénytelenítéssel fenyegető jogi szuverenitás a jellemzőek.

⁴⁰ Huntington, 405. Eddigi eszmefuttatásunk általában igen hasonlít a Huntington cikke által erőteljesen megfogalmazott állásponthoz. Ám Huntington a konszenzus és megosztottság problémáját az egalitárius és vallásilag, társadalmilag vagy szektorok szerint megosztott társadalmak különbsége mentén tárgyalja. Nézetei szerint Anglia is megosztott, a szuverén hatalom kényszerére szoruló társadalomnak minősül, míg az Egyesült Államok az egyetlen valóban konszenzuális társadalom. Ez az ok és okozat indokolatlan felcserélése, mivel szociológiailag Anglia sokkal inkább konszenzuálisnak tekinthető, mint az Egyesült Államok. Jelen tanulmány nem azt állítja, hogy az államiság a megosztottság következménye, hanem hogy az erős államok korai példái gyakran megosztottságot keltenek. Az állam későbbi rákényszerítése a megosztott társadalmakra lerombolta az államiság klasszikus formái kialakulásának lehetőségét – mint Olaszországban, Belgiumban és az 1918 utáni utódállamokban.

⁴¹ A törvényhozás (szemben a törvény értelmezésével) társadalmi kontextusa sokkal elfogadottabb a legtöbb kontinentális európai országban. A különbségeket a következőképpen foglalhatnánk össze:

A társadalmi tényezők tudatos hatása a jogra

	Európa	Nagy-Britannia	Egyesült Államok
Törvényhozás (tanácsadásban részesülő törvényhozó)	magas	alacsony	magas
Törvények értelmezése (bíróságok)	alacsony	alacsony	magas

⁴² Amint arra korábban is utaltunk, ebben az összefüggésben is kimutatható a jog európai hagyományának felbomlása egy annak nem megfelelő amerikai környezetben. Az Egyesült Államokban a jogot egymástól függetlenül – és egymással ellentétben – oktatják a helyi, autonóm hagyományt követő jogi egyetemeken és az importált európai, főleg német hagyomány maradványait őrző politikatudományi tanszékeken, amelyekhez az ügyvédek jókora ellenszenvvel viszonyulnak. A jog jogi egyetemeken kívüli oktatásának ideológiailag meghatározott megközelítéseit megvilágító tanulmány Glendon Shubert: „Ideologies and Attitudes, Academic and Judicial”, *Journal of Politics*, XXIX (1967. február), 3–40; és „Academic Ideology and the Study of Adjudication”, *American Political Science Review* LXI (1967. március), 106–29. A szerző a megközelítések három típusát különbözteti meg: konvencionális (jog, történelem, filozófia); hagyományos (közgazdaságtan, politikatudomány, szociológia); viselkedéstani (pszichológia, antropológia).

⁴³ Erről lásd a lehetséges külföldi, különösen angliai modellek irigykedő összefoglalását in *Tempi moderni* (kiadja a Centro Italiano di Ricerche e Documentazione), VIII. (1965. október–december), demokrácia és iparosodás különszám.

⁴⁴ Ebben az összefüggésben lehetne amellett is érvelni, hogy különbséget kell tenni a nacionaliztikus célok állam-dominálta társadalmi megvalósításának körülményei között tökéletesen fejlődésképes ipari társadalom és a fogyasztó-orientált társadalom között, ahol az iparosodás elsősorban az egyéni fogyasztói igényekhez kapcsolódik, azokat érinti. Mindkettő az iparosodás egy formája, de az előző alávethető az állam uralmának – a szovjet modell kiemelkedő példája az iparosítás állami irányításának anélkül, hogy a fogyasztói perspektívák uralkodóvá válnának, és hasonló orientációra következtethetünk az iparosítás késő-tizenkilencedik századi japán, német, sőt orosz megközelítéseiből. Ám egy fogyasztói tömegtársadalom – és különösen annak társadalmi tagozódása egészen a munkásosztályig – talán nem megfelelő környezet egy domináns állam számára. Az ilyen célokkal rendelkező társadalmakban az állam az ütköző érdekek szabályozására, esetleg az oktatás, utépítés, természetvédelem, közszolgáltatások stb. kiegészítő infrastruktúrájának biztosítására korlátozódhat. Sok szempontból egy állam nélküli kormányzatnak, mint az angol vagy amerikai kormányoknak, könnyebb beavatkozni, mint egy erőteljesen artikulált állam kormányának – különösen amikor a társadalmi célok eltolódnak az erőforrások újraelosztásának irányában a szegényebb rétegek javára.

⁴⁵ A moralitás átfogó szerepét a különböző demográfiai, gazdasági és strukturális társadalmi tényezőkön alapuló értékek és normák megfogalmazásában jól elemzi Maria Ossowska, Stanisław Ossowski özvegye, aki maga is jeles filozófus-szociológus. L. különö-

sen *Podstawa nauki moralnosci* (Az erkölcsi normák alapja), és *Sociologia moralnosci* (Az erkölcs szociológiája), Varsó, 1964.

Bizonyos értelemben hasonló problémákat vet fel Bernard Crick: *In Defence of Politics* (London, 1962). Crick a normatív politika mellett érvel az érdekalapú politika ellenében, és meghatározásában benne rejlik a magas szintű normatív artikuláció szükségessége a politikai folyamatban és a politikai folyamat által.

⁴⁶ Az ezirányú bizonyítékok összefoglalását l. Nettl: *Political Mobilization*.

⁴⁷ Ehhez l. Aimée LeSaire: *Discours sur le colonialisme* (Paris, 1955.); Gabriel D'Arboussier: *L'Afrique vers l'unité* (Paris, 1901). Ilyen témákra szakosodott az 1950-es években a *Présence Africaine* című folyóirat. A kérdés általános áttekintéséhez l. Ruth Schachter Morgenthau: *Political Parties in French-Speaking West Africa* (Oxford, 1964).

⁴⁸ Erről l. Nettl: *Political Mobilization* és Nettl–Robertson, 2. fejezet, „The Inheritance Situation”.

⁴⁹ „A politikatudomány az államnál kezdődik, és azt elemzi, hogyan hat az a társadalomra, míg a politikai szociológia a társadalomból indul ki, és azt elemzi, hogyan hat az vissza az államra, azaz a formális intézményekre és a hatalom gyakorlására.” (Reinhard Bendix és Seymour Martin Lipset: „Political Sociology: An Essay and Bibliography”, *Current Sociology*, VI. (1957.), 87.